

Teoretická geografie

Marie Novotná

2014

Tento studijní materiál vznikl v rámci řešení projektu Operačního programu Vzdělávání pro konkurenceschopnost č. CZ.1.07/2.2.00/28.0290 „InRegion – Inovace výuky studijních oborů geografie a regionálního rozvoje s ohledem na potřeby trhu práce“.

Vydala Západočeská univerzita v Plzni, 2014

ISBN 978-80-261-0467-4

Obsah

1. Úvod	4
2. Teorie a definice	6
3. Teoretická geografie.....	9
3.1 Základní metodologické znaky geografie	9
3.2 Systém geografických věd	11
3.3 Geografie v klasifikaci věd	19
3.4 Historie geografie a geografického myšlení	20
3.5 Teoretické přístupy v současné geografii	32
4. Pojmy.....	33
5. Kontrolní otázky	38
6. Literatura	38

1. Úvod

Předmět teoretická geografie je zastřešujícím předmětem geografie, má studujícím poskytnout především teoretická východiska pro odbornou a vědeckou práci v geografii. Cílem jeho zařazení do výuky je tedy vytvořit celkový přehled o geografii jako vědecké disciplíně, seznámit studenty s vývojem geografického myšlení a se zařazením oboru geografie mezi vědní disciplíny (do systému věd). Důležitou součástí tohoto předmětu je diskuse o různých teoretických otázkách geografických věd.

Geografie je zajímavý obor, protože popisuje a vysvětluje vše kolem nás, náš svět. Široké okouzlení disciplínou bylo dříve více založeno na poznávání neznámých krajín, cizích zemí a vzdálených kontinentů. Postupně však převážilo zaměření na pochopení přírodních i společenských jevů, které se v různých regionech světa dějí a opakují. Nové geografické poznatky se většinou získávaly tradičními metodami, především vysvětlujícím popisem. Jiné metody se využívaly méně, protože komplexnost přírodních, ekonomických i společenských jevů a řešených problémů jim příliš nenahrávala. Najít a pochopit geografické pravidelnosti nepředstavuje jednoduchý úkol. Na geografických jevech nebo událostech se většinou podílí více příčin, a tak se pravidelnosti jednoznačně neprojevují a nedají se ani jednoduše vysvětlit.

Většina lidí má i dnes také jen velmi vágní představy o obsahu vědecké geografie. Škola v mnohých z nás zanechala představu, že geografie znamená učení se názvů měst, řek a hor nazpaměť. Stále se setkáváme s lidmi, kteří si myslí, že geograf se musí naučit množství faktů, musí znát počet obyvatel zemí i měst na celém světě, pojmenovat nejvyšší vrcholy jednotlivých pohoří a podobně. Toto chápání geografie jako sumy encyklopedických znalostí o Zemi je stále ještě vžité, ale zcela neodpovídá skutečnosti. Stejně tak neodpovídá skutečnosti ani chápání geografů jako odborníků, kteří vytvářejí mapy. Dovednost tvořit mapy je dnes pro geografy nepostradatelná, ale není to hlavní vědecká erudice geografa. Tou by měl být syntetický náhled na svět, pochopení principů, vztahů a souvislostí mezi jevy, vyskytujícími se na Zemi, nalezení pravidelností a zákonitostí jejich vývoje.

Dnes, kdy máme možnost navštívit i nejbližší kouty naší planety Země, podívat se detailně na jakákoliv území pomocí satelitních snímků, měřit různé fyzikální, chemické i sociální jevy na Zemi a získané poznatky o Zemi zpracovávat nejrůznějšími metodami, je velmi důležité pochopení teoretických i metodologických základů jednotlivých věd. Teorie a metodologie geografie je nutným předpokladem pro kvalitní výsledky výzkumů.

V geografii dlouho převládala idiografická poznávací koncepce, která zdůrazňovala unikátnost objektů geografického poznání a tudíž i problematičnost při hledání univerzálních vysvětlení jejich existence, utváření a charakteru. Naopak nomotetická koncepce, která hledá zákonitosti na základě sledování opakovatelnosti charakteristik jevů a která je silně uplatňována v přírodovědných disciplínách, v geografii neposkytovala vždy jasná vysvětlení, jež by pomohla při identifikaci příčin a mechanismů utváření sledovaných jevů a struktur (Sýkora 2008).

Geografie se zabývá vzájemnými vztahy mezi přírodou a člověkem. Kauzální vztahy ve vývoji přírodních složek i pravidelnosti v chování a jednání lidí zkoumá mnoho vědeckých disciplín, geografie pohlíží na tyto jevy a vztahy s komplexním přístupem a především pojímá prostor jako základní atribut pro vysvětlení jevů, vztahů a procesů. Z hlediska orientace výzkumů se geografie většinou rozděluje na dvě části, fyzickou geografii a humánní geografii. Tyto dvě součásti geografie z metodologického hlediska používají často jiné metody, ve fyzické geografii se stále více používají metody obvyklé v přírodních vědách, založené na měření, experimentu, v humánní geografii je dominantní tradiční historicko-geografická metoda, ale využívá se i mnoho metod, původně vytvořených jinými vědeckými obory, sociologií, ekonomii aj. V obou případech je důležité mít dostatečné teoretické vybavení, abychom své vědecké výsledky správně zpracovali. Rozštěpení geografie na fyzickou a humánní sice umožňuje lépe uchopit používané metody, ale ubírá získávaným poznatkům geografický rozměr. Ten udržuje regionální geografie, neboť zkoumá vymezená území resp. regiony komplexně, jak fyzickogeografické složky, tak socioekonomickou sféru, hledá pro území resp. pro region specifické vlastnosti nebo naopak vlastnosti, které jsou podobné jako v jiných regionech. Regionální výzkum má také za cíl pochopení vztahů mezi přírodním prostředím a lidskou společností.

Už na základní škole mne osobně zaujal Thor Heyerdahl, norský mořeplavec a dobrodruh, který tehdy patřil mezi nejznámější archeology a antropology, a který se přitom snažil komplexně řešit geografický problém. Jeho snahou bylo vysvětlit možnosti předkolumbovských cestovatelů překonávat světové oceány za pomoci mořských proudů. Jako přístup k řešení problému zvolil experiment, a tímto svým přístupem zaujal. Abychom s úspěchem mohli najít „svou metodu a svůj přístup k výzkumu“, pusťme se do studia teoretických základů geografie. V rámci tohoto předmětu získáme poznatky o objektu a předmětu studia geografie, o postavení geografie v rámci ostatních věd, o vnitřní struktuře

disciplíny. Dále budeme sledovat vývoj geografie jako vědy a vývoj geografického myšlení. Začneme od popisné geografie a přes geografický determinismus a geografický posibilismus se dostaneme ke geografii jako čistě prostorové vědě i k novým post-positivistickým přístupům. Budeme diskutovat vybrané geografické pojmy jako místo a prostor, absolutní a relativní prostor a vzdálenost, časoprostorová difuze, roztahování a smršťování prostoru, regionalizace a územní typologie, globalizace a globální jevy a vybrané pravidelnosti.

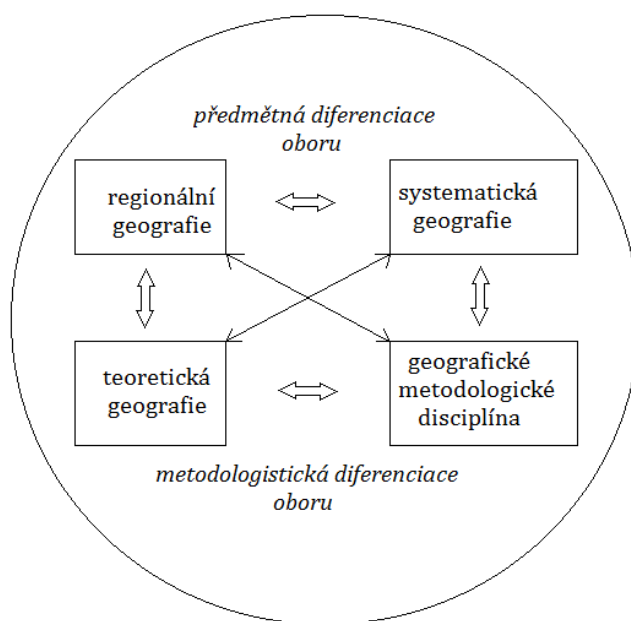
2. Teorie a definice

Geografie (řecky: složenina slov gaia, tj. „země“ a grafein tj. „popisovat, psát“), je souborem vědních disciplín, zabývajících se krajinnou sférou, vztahy (zejména příčinnými) mezi systémem přirozeného přírodního prostředí a systémem lidské společnosti v prostoru a čase, a mezi jejich složkami. Geografie je věda na hranici mezi přírodními, společenskými a technickými vědami. Je zaměřena na tři hlavní otázky: „Co je kde?“, „Proč je to tam?“ a „Jaký význam to má?“. Tyto tři otázky spolu souvisí a jsou základem většiny geografických výzkumů.

Za principiální otázku je možno označit už pojetí objektu a předmětu geografie. Objektem geografických výzkumů je krajinná sféra Země. Pojetí jejího předmětu (co a jak je v příslušném oboru zkoumáno) už tak jednotné není, vyskytuje se celá škála názorů od jednoho extrému, že předmětem geografie jsou pouze prostorové struktury, po druhý extrém, že předmětem je všezahrnující regionální syntéza. Klíčovou otázkou pro geografii je pak existence či neexistence geografických pravidelností. Je skutečně geografické uspořádání výsledkem náhodných, více či méně neopakovatelných kombinací jevů a jejich vztahů, nebo se řídí tyto kombinace nějakými, zatím skrytými principy? Výjimečná individualizace geografických útvarů (měst, jezer, regionů) je často považována za jejich principiální vlastnost. Dílčí zjištěné opakovatelnosti nemají obecnější platnost nebo jsou vysvětlitelné na jednodušších úrovních uspořádání reality (střídání ročních období, horizontální pásmovitost či vertikální zonalita).

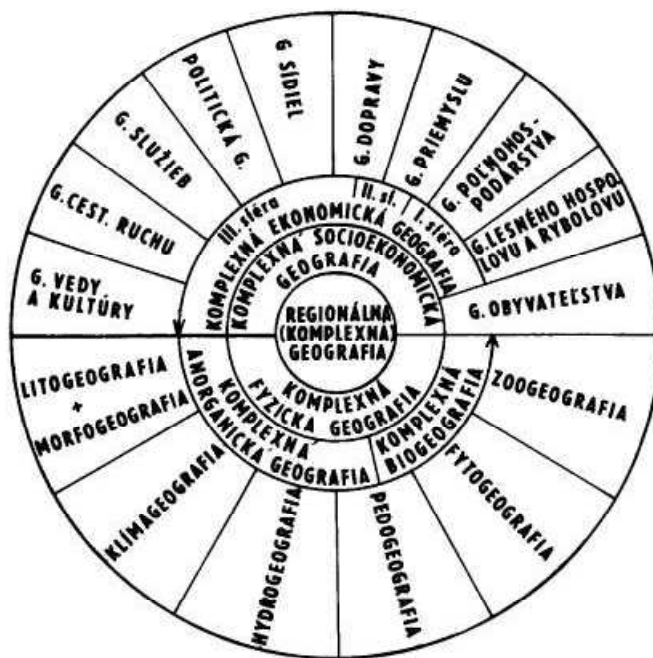
Obecně můžeme geografii považovat za multidisciplinární vědní obor, který se nachází v průniku přírodních, společenských a technických věd. Jako komplexní věda má zvláštní postavení mezi ostatními vědami. Mnohé z těchto věd se jeví svou podstatou exaktnější než

geografie, a proto je geografie „nucena bojovat o uznání mezi ostatními vědami“ (Siwek 2010).

Obr. 1: Interní struktura geografie (HAMPL 1982, str. 30)

Geografie je chápána jako soubor navzájem provázaných disciplín (obr. 1). Systematická geografie se zabývá jednotlivými složkami a sférami zemského povrchu nebo vazbami a vztahy mezi složkami či sférami zemského povrchu. Podle předmětu zájmu se dále člení na dílčí disciplíny (obr. 2), které mají návaznost na obory jiných přírodních a společenských věd.

Obr. 2: Předmětná diferenciace geografie (Bašovský, Lauko 1989)

Regionální geografie má podávat výstižný a ucelený obraz zkoumaného regionu po stránce přírodní i společenské, slučuje v sobě výsledky výzkumů fyzické i socioekonomické geografie a především se snaží o nalezení podstatných rysů regionu, jeho společenského vývoje i zvláštností obyvatelstva (Bašovský, Lauko 1989). Na regionální geografii navazují také různé aplikované vědy.

Po stránce metodologické se v geografii vyčleňuje teoretická geografie a metodologie geografie s návazností na filozofii nebo na teorii poznání (epistemologii). Teoretická geografie definuje objekt i předmět geografie i základní geografické pojmy, vymezuje strukturu geografických disciplín, zkoumá v zobecněném, převážně abstraktním pojetí přístupy ke geografickému výzkumu a analyzuje dřívější vývoj geografie i její další směřování. Oblastí teoretických úvah a postavení geografie a jejích disciplín v systému věd se zabývá metageografie. Metodologie geografie se zabývá metodami, které využívá geografie při výzkumu, jejich tvorbou a aplikací. Metodologie není jen souhrn metod, je napojena na teorii či filozofii vědy a obecněji na epistemologii. Představuje také reflexi o vhodnosti či použitelnosti jednotlivých metod.

K zjišťování vědecké pravdy o světě, k objevení pravidelností, zákonů a k vytváření vědeckých teorií, je nutné používat vědecké metody, které jsou základem každé vědecké práce. Jinak nelze získat pravdivé, přesné a systematické poznatky o skutečnosti, což je základní požadavek kladený na vědu. Vědec jde vždy po cestě k vědeckým poznatkům, což je původní význam slova metoda (řecky: meta = po, nad; odos = cesta). Vědecké koncepty, využívané v geografii, jsou buď zpracované přímo na poli geografie, nebo často používáme alternativní koncepty a přístupy čerpané z jiných věd. Konkrétně se s metodami geografických výzkumů seznamujeme v rámci jednotlivých předmětů oboru, obecně pak v rámci metodologie vědy resp. geografie. Metodologii lze tedy charakterizovat jako ucelený systém filosofických a všeobecně vědeckých teoretických principů či vědeckých výpovědí, týkajících se způsobů získání poznatků o světě, nebo způsobů vytváření obrazu světa (Popper 1959 in: Johnston 2000). Metodologie se zabývá tím, co používají vědy v procesu poznání. Tím se metodologie odlišuje od obecné teorie poznání neboli epistemologie, která má širší záběr, zabývá se původem, předmětem, rozsahem i výsledkem vědeckého poznávání světa. Metody vědeckého výzkumu mohou být specifické, používané jen určitou, nebo určitými vědami, nebo obecné, používané všemi vědami. Obecné metody jsou prostředkem vědy a jejich znalost i dodržování všech pravidel v nich obsažených patří k profesionalitě vědecké práce.

Jde především o tyto obecné metody: pozorování, popis a vysvětlení (explanace), měření, srovnávání (komparace), experiment, modelování, analýza a syntéza, indukce a dedukce. Mezi základní metodologický aparát lze zařadit skupinu statistických metod. Ty jsou nástrojem při analýze geografických pravidelností a jejich zobecňování. Statistika je věda, která rozvíjí lidské znalosti na základě využití empirických dat. Je založena na matematické statistice, která je součástí aplikované matematiky. Základními geografickými metodami jsou metody kartografické. V geografii využíváme velké množství specifických metod, se kterými se studující seznamují v rámci jednotlivých geografických disciplín. Podstatným krokem při používání většiny geografických metod je definování řádu a hierarchické úrovně zkoumané prostorové jednotky (regionu, geosystému), na niž bude výzkum uskutečněn. Mezi geografické metody patří především metody regionalizace. Regionalizace představuje činnost směřující k vymezení regionů, regionalizací se nazývá i výsledek této činnosti.

3. Teoretická geografie

3.1 Základní metodologické znaky geografie

Každé vědecké zkoumání vychází z popisu zkoumaného předmětu, probíhá formou shromažďování faktografického materiálu, ten je v dalších fázích tříděn, jsou zkoumány vztahy a podmíněnosti, dále jsou stanoveny pravidelnosti - hypotézy, které se ověřením nebo dokazováním stávají zákonitostmi. Většina vědních disciplín takto postupuje, od povrchního popisu se věda postupně dostává k odhalování a vysvětlování pravidelností. Používá přitom různé metody a postupy založené na logických úsudcích nebo statistickém zpracování měřených nebo zjištěných skutečností.

Rozvoj dílčích věd, zabývajících se jednotlivými typy reálných jevů spolu s rozvojem metodologických disciplín vede k formulaci nových kritérií a nových cílů vědeckého poznání i ke stanovení nových funkcí samotných vědních disciplín. Základním předpokladem existence vědecké disciplíny je schopnost plnit a uchovávat si tuto poznávací funkci. Podle široce přijímané koncepce Thomase S. Kuhna (1982) představuje tento souhrn základních domněnek, předpokladů i představ daného oboru spolu s metodickými pravidly řešení a hodnocení problémů vědecké paradigma. V Kuhnově teorii se v každé době prosazuje nové paradigma v konkurenci s několika dalšími, ale jednotlivá paradigmata jsou vlastně navzájem nesouměřitelná. Podávají totiž rozdílný pohled na svět a není možné hodnotit jedno na základě druhého. Přijetí nového paradigmatu znamená nový pohled na svět, přímo revoluci

v přístupu k poznání světa. To je dáno tím, že paradigma tvoří předpoklad samotného vnímání a je jakousi platformou, na jejímž základě vnímáme a zkoumáme svět. Pojem paradigma je obdobou Popperova termínu předběžné vědění nebo Foucaultova termínu epistémé (Kuhn 1982).

Geografie zkoumá krajinnou sféru Země a rozložení jednotlivých jevů v prostoru a čase, hledá zákonitosti, vzájemné vztahy, vazby, příčiny i následky jevů a procesů na Zemi. Poznávací funkce geografie je velmi široká, neboť obor se věnuje širokému souboru rozmanitých jevů a procesů, většinou komplexního charakteru, a vyskytujících se v různých geografických oblastech (regionech). Vzhledem ke komplexnosti a rozmanitosti zkoumaných jevů a procesů byl výsledkem studia obvykle jen všeobecný popis těchto jevů a procesů, respektive oblastí, kde se vyskytují, se zdůrazněním specifických vlastností jevů, procesů nebo území. Různorodost studovaných jevů a procesů a složitost jejich vzájemných vztahů bránila použití exaktních postupů a zdůrazňování specifických vlastností geografických jednotek omezovalo možnosti generalizace a systematizace získaných poznatků. Zatímco jiné empirické vědy začaly používat logické, matematické i statistické metody ke generalizaci poznatků, dílčí pokusy o generalizaci geografických poznatků byly méně časté a geografickou komunitou i pomalu přijímané. Důvodem byla také nejednoznačnost výsledků oproti výsledkům při využití těchto metod například ve fyzice. Můžeme dokonce říci, že za jednu ze základních vlastností geografické reality lze považovat její unikátnost (neopakovatelnost, jedinečnost), proto vyhledávání opakování pro potvrzení pravidelností je obtížné.

Mezi základní geografické pravidelnosti, které byly zjištěny geografy v minulosti v oblasti fyzické geografie, patří například fyzickogeografická zonalita¹, šířková pásmovitost, výšková stupňovitost nebo cykly vývoje přírodní a kulturní krajiny¹. Množství zákonitostí se týká prostorového uspořádání jednotlivých složek krajinné sféry, klimatu, půd, reliéfu, říčních systémů, uspořádání prostředí vodních nádrží, moří a prostorového uspořádání bioty v abiotickém prostředí.

Mezi dříve objevené zákonitosti uspořádání sociálně geografických struktur pak lze zařadit Thünenův koncentrický model uspořádání zemědělství v zázemí města¹, Zippfovo pravidlo o velikostním pořadí měst ve státě¹ či regionu nebo Christallerovu teorii centrálních míst¹. Všechny tyto pravidelnosti jsou do určité míry stírány různými „rušivými faktory“, proto se

¹ Viz kapitola pojmy

neprojevují výrazněji. Sociálně geografické pravidelnosti pak jsou často omezeny jen na určitou časovou etapu.

Teprve kolem poloviny dvacátého století dochází k výrazným změnám v geografickém myšlení. Tyto změny „odstartovala“ kritická diskuse mezi dvěma koncepcemi – idiografickou a nomotetickou. Idiografická koncepce, kterou zastupoval Richard Hartshorne (1955), zdůrazňovala unikátnost geografických jevů. Druhá, nomotetická koncepce, zastoupená Schaeferem (1953), dokazovala a vyzdvihovala možnost generalizace geografických poznatků a hlavně možnost kvantitativního hodnocení v geografii. Na poli světové geografie se i dnes vedou intenzivní diskuse na metageografické témata a hledají se podoby geografie pro 21. století. Jednou z klíčových otázek aktuálního diskurzu je také problematika identity, autonomie a jednoty geografie jako vědní disciplíny (Matlovič 2007).

Geografie je pak chápána jako obor zabývající se vzájemnými vztahy a působením jevů a procesů, zákonitostmi koexistence kvalitativně různých jevů v geografickém prostoru a čase. Na základě této definice je pak vymezen objekt a předmět studia geografie (viz kapitola Teorie a definice). Předmětem geografických výzkumů jsou dnes především ty části zemského povrchu, které se výrazně mění nebo kde se projevují poruchy přirozeného chodu věcí.

3.2 Systém geografických věd

V rámci geografických věd můžeme vymežit čtyři hlavní disciplíny (viz obr. 1) - teoretickou geografii, systematickou geografii, regionální geografii a geografické metodologické disciplíny.

Obsahem teoretické geografie je definování objektu a předmětu geografie, vymezení základních geografických pojmů, určení struktury geografických disciplín, analýza vývoje geografie a její směřování a zhodnocení postavení geografie v systému věd a ve vědeckém bádání. Oblastí teoretických úvah o postavení geografie a jejích disciplín v systému věd se zabývá metageografie.

Druhou skupinou geografických disciplín je geografie systematická. Dvě základní disciplíny systematické geografie jsou fyzická geografie a sociální geografie (socioekonomická nebo humánní geografie). Obě se dále člení na další dílčí systematické geografické disciplíny. Předmětovou specifikaci těchto geografických disciplín lze do určité míry chápat vertikálně, podle složek krajiny. Existují ale i průřezové disciplíny systematické geografie.

Tabulka č. 1 Systém fyzicko-geografických disciplín

Klimatologie	disciplína fyzické geografie a hraniční disciplína geografie s meteorologií. Věda o klimatu (klima je určitým zobecněním meteorologických stavů), o jeho formování, o jeho geografické rozrůzněnosti a podmíněnosti a o jeho změnách.
Agroklimatologie	disciplína na rozhraní klimatologie a agronomie, která zkoumá klima jako faktor ovlivňující zemědělství (a lesnictví). Úzká vazba na geografii zemědělství.
Hydrologie	fyzickogeografická disciplína a současně samostatný vědní obor. Zkoumá přírodní pozemní vody a procesy v nich probíhající, včetně územních a krajinných aspektů. Označení „hydrogeografie“ se používá jen málo.
Hydrografie	součást hydrologie. Soubor metod pro popis prostorového uspořádání toků, jezer, nádrží a jejich povodí.
Hydrogeologie	hraniční disciplína geologie a hydrologie (a tím i fyzické geografie) zkoumající podzemní vody v geologických vrstvách.
Oceánologie (oceánografie)	součást hydrologie, někdy však také samostatný vědní obor o oceánech a mořích – v tomto pojetí zahrnuje i biologické a chemicko-fyzikální aspekty oceánů a moří.
Limnologie	součást hydrologie, zabývá se zkoumáním jezer a vodních nádrží.
Glaciologie	fyzicko-geografická disciplína zkoumající přírodní led (ledovce, permafrost) na zemském povrchu a vývoj zalednění v čase.
Geomorfologie	disciplína fyzické geografie těsně propojená s geologií, která zkoumá utváření a rozmanitost povrchu Země.
Orografie	část geomorfologie, popisuje rozmístění a charakter pohoří, vrchovin, pahorkatin a zarovnaných forem reliéfu v regionech.
Krasologie	vědní obor zabývající se krasem, zejména vápencovým. Hraniční disciplína mezi geomorfologií, hydrologií a geologií. Součástí je speleologie.
Biogeografie	disciplína na rozhraní biologie a fyzické geografie studující rozmístění bioty na zemském povrchu, ale i v mořích a oceánech a faktory ovlivňující toto rozmístění.
Fytogeografie	část biogeografie zabývající se flórou
Zoogeografie	část biogeografie zabývající se faunou
Pedogeografie	disciplína fyzické geografie a současně pedologie sledující především rozmístění půd na zemském povrchu a faktory ovlivňující toto rozmístění.
Krajinná ekologie, geoekologie	průřezová disciplína na rozhraní fyzické geografie, (biologické) ekologie, eventuálně i geologie a pedologie, analyzující rozmanitost a prostorové uspořádání geobiocenóz a zdůrazňující vztahové aspekty v krajině, jak v přírodní, tak i v kulturní krajině.
Nauka o krajině	průřezová disciplína fyzické geografie zaměřená především na fyzickogeografickou typologizaci a regionalizaci krajiny a na vývoj krajiny, jindy jsou tato témata řazena do obecné fyzické geografie, jindy do geoekologie.
Planetární geografie	geografická disciplína s přesahem mimo objekt studia geografie. Úzké vztahy na geofyziku a astronomii. Důležitá je pro kartografii a klimatologii. Popisuje a zdůvodňuje například tvar Země, stavbu Země, otáčení Země kolem osy a oběh Země kolem Slunce, slapové procesy, časová pásma, geografické souřadnice.

Zdroj: Kubeš 2004.

Objektem studia fyzické geografie je přírodní část krajinné sféry (atmosféra, biotická sféra, pedosféra, hydrosféra, zemský povrch, geologické podloží). Předmětem studia fyzické geografie je zkoumání fyzickogeografických zákonitostí, vztahů mezi fyzickogeografickými objekty nebo fyzicko-geografickými složkami krajiny, výzkum vztahových aspektů v krajině. Fyzická geografie se dále předmětově člení na disciplíny studující jednotlivé přírodní sféry a

složky krajiny. Některé disciplíny lze považovat za ryze fyzicko-geografické, další se už nacházejí na rozhraní s jinými vědními obory a disciplínami (viz tabulka č. 1).

Objektem studia sociální geografie je zejména antroposféra. Předmětem studia sociální (sociálně-ekonomické, humánní) geografie je studium sociálně geografických objektů, sociálně geografických složek krajiny, sociálně geografických vztahů a procesů a nalézání sociálně geografických pravidelností. Sociální geografie se předmětově člení na disciplíny studující jednotlivé sociálněgeografické složky krajiny, nebo zdůrazňující aplikační, vývojové, účelové, či oborově přesahující aspekty zkoumání. Obory sociální geografie jsou uvedeny v tabulce č. 2.

Tabulka č. 2 Systém socioekonomicko geografických disciplín

Geografie obyvatelstva	obor sociální geografie, zabývající se rozmístěním obyvatelstva (a jeho skupin) a faktory ovlivňujícími toto rozmístění. Pozor na odlišení od demografie.
Geodemografie	obor na rozhraní geografie obyvatelstva a demografie, popisující a vysvětlující demografické chování dílčích populací v území, analyzuje také migrace.
Geografie sídel (osídlení)	obor sociální geografie zabývající se rozmístěním a typologií sídel v území a formováním a fungováním sídelního systému v území.
Behaviorální geografie	obor sociální geografie zkoumající chování lidí v krajině a vnímání krajiny lidmi. Úzce spolupracuje s psychologii a sociologií.
Politická geografie	obor sociální geografie studující prostorové aspekty politiky – mezinárodní i vnitrostátní. Analyzuje územní rozmanitost vnitropolitické situace, různé územní konflikty, územní uspořádání veřejné správy, integraci a spolupráci států, vývoj hranic států,
Ekonomická geografie	soubor sociálně geografických disciplín hospodářské povahy.
Geografie přírodních zdrojů	obor sociální geografie, jindy soubor analýz na rozhraní sociální geografie, fyzické geografie, geologie, ve kterém se sleduje rozmístění, charakter a využívání ložisek nerostných surovin, vodních zdrojů, hydroenergetických zdrojů, geotermických zdrojů.
Geografie zemědělství	obor sociální geografie, která zkoumá územní uspořádání prvovýroby - zemědělství, lesnictví a rybolovu. Důležitá je i analýza fyzickogeografických a sociálněgeografických faktorů působících v zemědělství, vlivu zemědělství na ŽP a vazeb zemědělství na venkovské osídlení či na zpracovatelský průmysl. Obor se zabývá také problematikou výživy obyvatel.
Geografie průmyslu	obor sociální geografie, zabývající se územním rozmístěním průmyslu, jeho jednotlivých odvětví a územními vztahy v průmyslové výrobě, dále vývojem průmyslové výroby v území a lokalizačními faktory průmyslové výroby.
Geografie služeb	obor sociální geografie analyzující územní rozmístění služeb pro obyvatele (i pro výrobu) a územní vztahy mezi zařízeními služeb a jejich uživateli. Disciplína se složitým předmětem studia (rozmístění, vztahy v území, vnitřní rozmanitost) služby zdravotnictví, školství, sociální péče, sportu a rekreace, kultury, obchodu, výrobní služby pro obyvatele, územní hierarchie služeb.
Geografie dopravy	obor sociální geografie, zaměřený na analýzu územního uspořádání dopravy a dopravních sítí, analýzu přepravních proudů a dopravní

	dostupnosti.
Geografie rekreace a cestovního ruchu	obor sociální geografie zaměřený na poznání územního rozložení objektů, atraktivit a forem cestovního ruchu. Zkoumá také potenciál krajiny pro rekreaci a cestovní ruch, má blízko i k některým disciplínám fyzické geografie.
Geografie světového hospodářství	obor ekonomické geografie s úzkou vazbou na disciplínu ekonomie – světová ekonomie. Účelově vymezený obor pro výuku na vysokých školách ekonomického zaměření. Sleduje zejména strukturu a výkonnost výroby a služeb v jednotlivých zemích, integrační a obchodní vztahy mezi zeměmi, těžbu a směnu přírodních zdrojů.
Geografie města (urbánní geografie)	obor vycházející z geografie sídel, sociologie města a urbanizmu. Studuje zejména prostorové uspořádání obyvatelstva ve městě, výrobních a jiných aktivit ve městě, územní proměny kvality obytného a životního prostředí ve městě a další sociálně-geografické charakteristiky měst a aglomerací.
Rurální geografie	Průřezový obor sociální geografie zabývající se venkovem.
Kulturní geografie	obor sociální geografie, který zkoumá územní diferenciaci kultury, rozmístění artefaktů kultury i podoby kulturní krajiny. Má úzkou vazbu na historickou geografii, etnografii a další obory.
Geografie náboženství	dílčí obor kulturní geografie zaměřený na analýzu náboženství v území.
Historická geografie	obor na rozhraní sociální geografie a historie, usilující o poznání sociálně geografických struktur v jednotlivých historických obdobích. Pro sociální geografii je tato disciplína důležitá, neboť pomáhá vysvětlovat současné sociálně geografické struktury a jevy na základě jejich předchozího vývoje.
Lékařská geografie	obor propojující sociální geografii a medicínu, sledující územní rozšíření nemocí, jejich geografické podmínění a šíření nakažlivých nemocí v území. Zkoumá také územní rozmanitost zdravotního stavu obyvatelstva.
Vojenská geografie	obor sociální geografie zabývající se územním rozložením vojenských cílů i objektů a územními faktory ovlivňujícími vojenství.

Zdroj: Kubeš 2004.

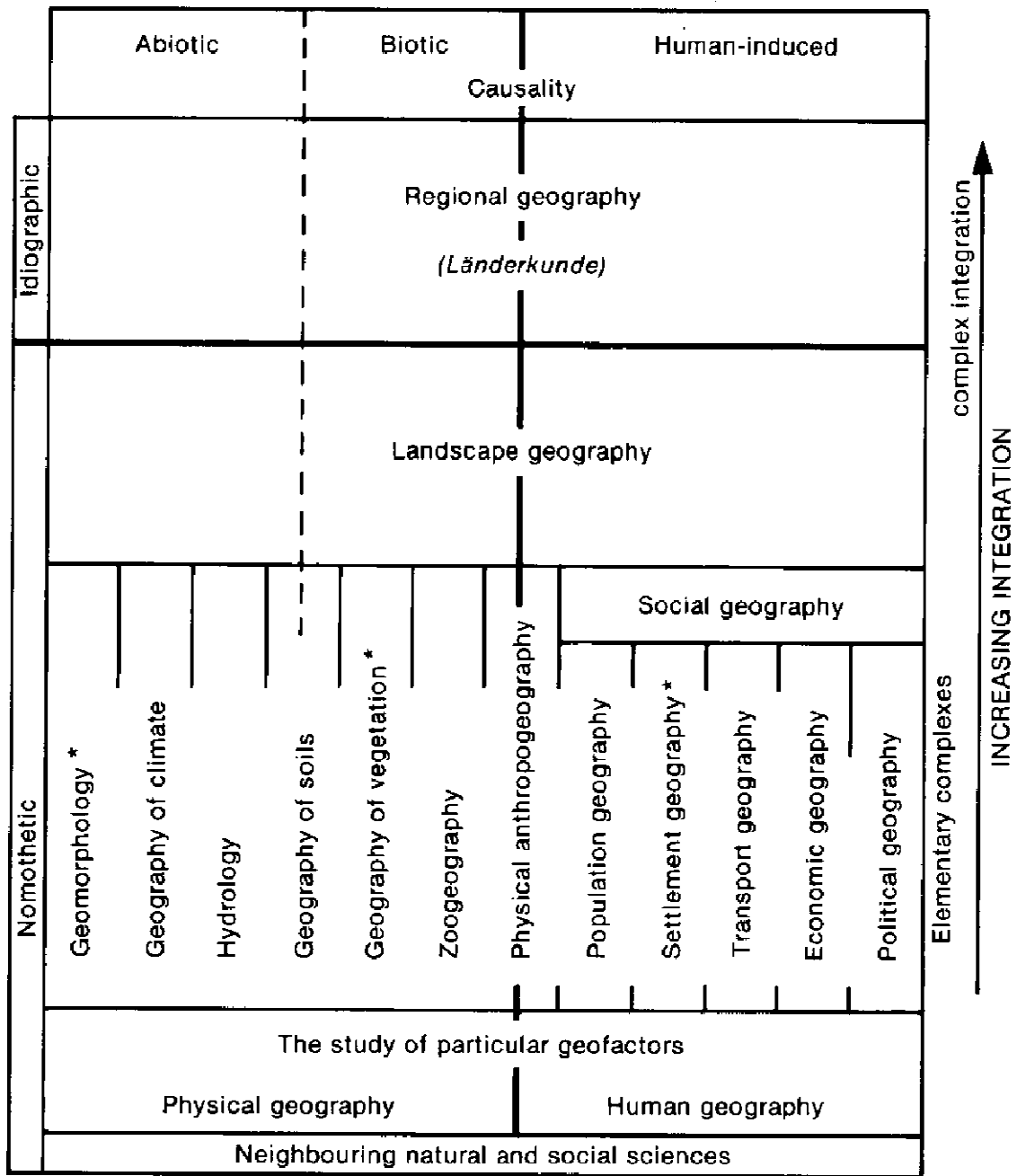
Objektem studia regionální geografie je určitý region nebo regiony. Předmět studia regionální geografie závisí na uchopení dané problematiky. Popisná (klasická) regionální geografie popisuje postupně jednotlivé složky, důležité objekty krajiny i některé jejich vazby v určitém regionu. Moderní (a aplikovaná) regionální geografie pak zahrnuje vedle postupů popisné regionální geografie také analýzy vztahů mezi složkami krajiny, vyhledává problémy v regionech a hledá cesty, jak některé problémy řešit. Regionální geografie analyzuje území na různých úrovních - kontinenty, státy nebo jejich části. Vzhledem k náročnosti analýz a komplexnosti řešení je nutná spolupráce geografů různých odborností i negeografů. Komplexně geografickou disciplínou je také regionální geografie typů krajiny, například vysokohorská geografie, geografie oceánů, geografie ostrovů, polární geografie, geografie pouští apod. Bašovský, Lauko (1989) považují komplexní regionální geografie za kardinální komponentu geografických disciplin (obr. 2).

Podstatnou složkou vysokoškolského geografického vzdělávání jsou také metodologické disciplíny, kterým se na nižších stupních škol věnuje, ač možná na škodu věci, menší

pozornost. Z metodologických disciplin je nejpodstatnější kartografie, která se také vymezuje jako samostatný vědní obor s návazností na geometrii, geodézii, planetární geografii a dálkový průzkum Země. Zabývá se teorií, metodikou tvorby, konkrétní produkcí i využitím map a dalších způsobů zobrazení území a krajiny. V rámci kartografie dále vyčleňujeme část matematická kartografie, zabývající se matematickými aspekty kartografie a transformací obrazu zemského povrchu do roviny mapy. Další dílčí disciplínou kartografie je kartometrie, zabývající se měřením délek, ploch, sklonů, expozičních na mapách. Pro všechny obory geografie je důležitá tematická kartografie. Ta se zabývá způsoby zpracování tematických map (např. kartodiagramů, kartogramů, lokalizovaných diagramů, bodových map apod.). Tematickou kartografii využívají i negeografické disciplíny, a dnes pod vlivem širokého využití geografických informačních systémů, její význam stoupá. Další metodickou disciplínou je topografie, studující povrchové útvary na povrchu Země. Souvisí s kartografií, pomocí náčrtů map z terénních průzkumů popisuje území, zejména jeho reliéf a uspořádání sídel, komunikací a dalších orientačně a jinak významných bodů v terénu. Novější metodologickou disciplínou je dálkový průzkum Země (DPZ), zabývající se pořizováním, zpracováním i analyzováním leteckých, družicových a dalších snímků krajiny. Tato disciplína je opět důležitá nejen pro geografy, ale i pro meteorology, botaniky, zemědělské a lesnické odborníky, archeology apod.

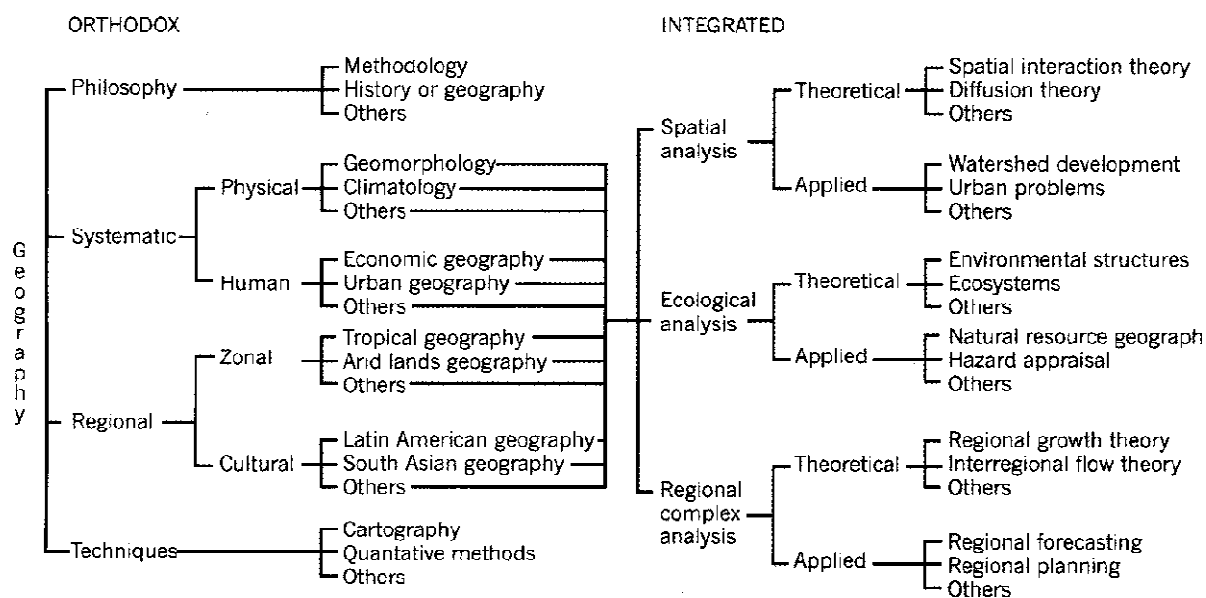
Komplexní pohled na geografii jako vědní disciplínu v širším vědeckém kontextu publikovali Uhlig (In: Holt-Jensen 1999, s. 10) nebo Haggett (In: Holt-Jensen 1999, s. 12). Uhlig klasifikuje geografické obory podle kauzálních vztahů a podle zvyšující se integrace (obr. 3). Haggett rozlišuje tradiční a integrovanou geografii (viz. obr. 4).

THE ORGANIZATIONAL PLAN OF GEOGRAPHY

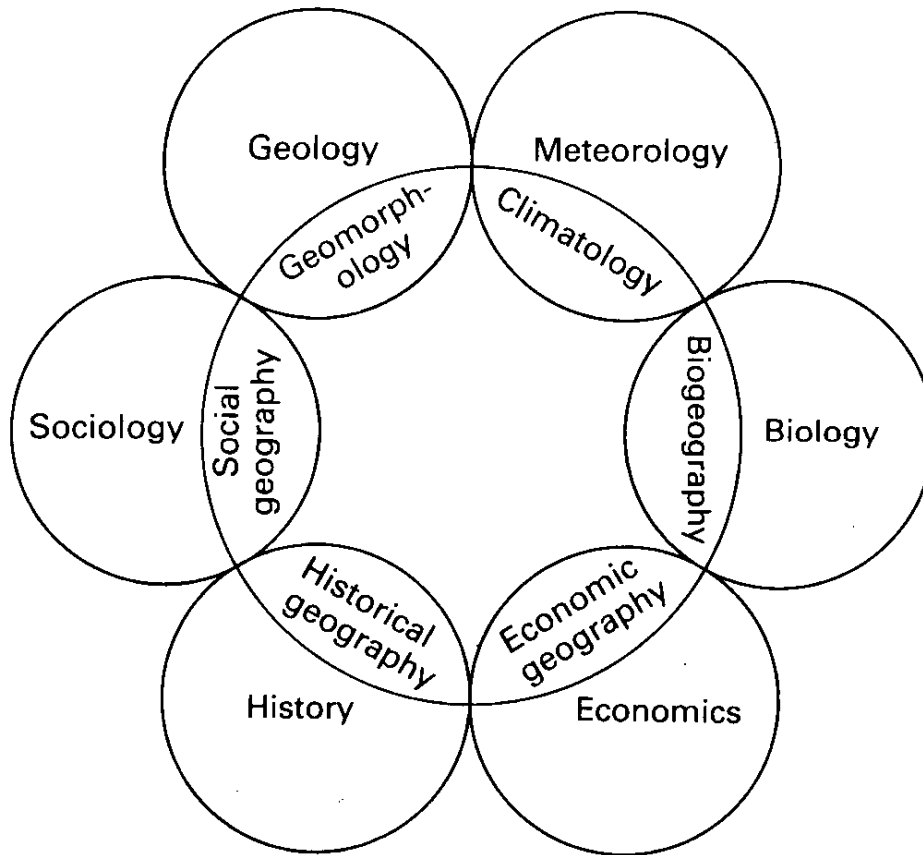
* Focusing themes in physical, eco- and human geography, respectively

Obr. 3: Organizační plán geografie (Holt-Jensen 1999, s. 10)

Obr. 4: Interní struktura geografie (Holt-Jensen 1999, s. 12)

Důležité je také propojení geografie do systému dalších vědních oborů. Pozici geografie vyjádřil Fennemann už v roce 1919 (In: Holt-Jensen 1999). Obr. 5 ukazuje, jak se vědy překrývají a jak každý z překrývajících se oborů je rovněž zastoupen specializovaná, systematická část geografie.

Obr.5: Postavení geografie (Fennemann 1919 in Holt-Jensen 1999, s. 3)

Kromě tohoto napojení geografie na základní vědecké obory má geografický výzkum velký význam v aplikovaných vědách, jako je regionální rozvoj, prostorové plánování, územní plánování nebo krajinné plánování.

Regionální rozvoj představuje propojení sociální geografie, ekonomie a dalších oborů a disciplín a je zaměřený na stimulaci rozvoje ekonomických a také sociálních aktivit v území v rámci konceptu trvale udržitelného rozvoje regionů, především formou vyhledávání rozvojových potenciálů území a zdrojů deklarovaných z rozvojových fondů. Pro regionální rozvoj je utvářena regionální politika (krajská, státní, EU). Regionální rozvoj je významný zejména v současnosti a zejména v rámci EU.

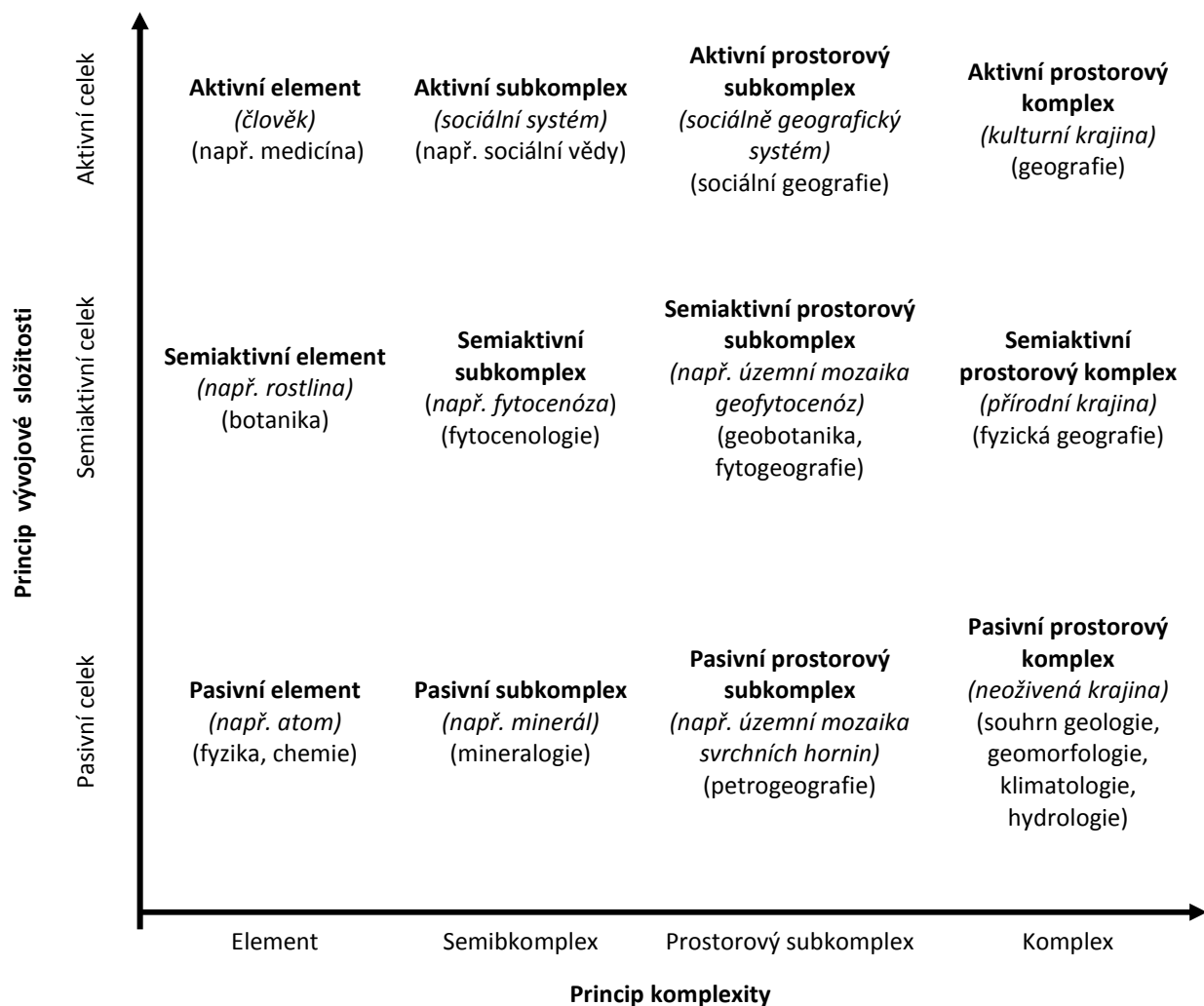
Jako prostorové plánování označujeme souhrnné označení pro postupy optimalizace strukturálního i funkčního uspořádání regionu v rámci konceptu trvale udržitelného rozvoje. Součástí prostorového plánování je územní plánování, zaměřené na utváření prostorové struktury sídel i jejich okolí, které spoluvytváří a organizuje, definuje urbanistickou kompozici města. Dalšími funkcemi je zajištění provázanosti technické a dopravní infrastruktury a

funkční uspořádání města do zón. Územní plánování také analyzuje vývoj a současný stav území, vyhledává problémy a střety v území a navrhuje změny. Další součástí prostorového plánování je krajinné plánování, které se zaměřuje na analýzy a plánování jednotlivých segmentů neurbanizované krajiny. Zahrnuje například pozemkové a další úpravy zemědělské krajiny, lesní hospodářské plány, projekty revitalizace (úprav) vodních toků a nádrží, plány a projekty územních systémů ekologické stability, systém NATURA apod.

Významné postavení má geografie i ve vlastivědě, která má za úkol zpracovávat souhrn základních a zjednodušených geografických, historických a některých sociálně-politicko-kulturních poznatků o státu (vlasti) nebo regionu. Lze rozlišovat regionální vlastivědu (města a okolí) a školní předmět vlastivědu pro žáky I. stupně ZŠ.

3.3 Geografie v klasifikaci věd

Geografie má v rámci věd specifické postavení. Jako školní předmět je zařazována mezi přírodovědné obory, jako vědecká disciplína v Centrální evidenci projektů výzkumu, experimentálního vývoje a inovací (CEP) je zařazena do skupiny DE - Zemský magnetismus, geodesie, geografie. Tento formální přístup pak neumožňuje vyhodnotit pozici jednotlivých typů geografických systémů. K tomu se lépe hodí klasifikace předmětů vědních oborů a disciplín (také řešených problémů) podle principu vývojové složitosti (Hegel), kdy se sleduje uplatnění tří forem hmoty – forma hmoty neživá (a), formy hmoty neživá a živá (b), formy hmoty neživá, živá a člověk (c), a dále podle principu komplexity, kdy se sleduje množství uplatněných součástí vzhledem ke konečnému komplexu (krajině). Důležitý je také užití principu hierarchie, kdy se mění prostorový rozsah, event. i podrobnost a geografická generalizace.

Obr.6: Klasifikace geografických systémů (Gardavský, Hampl 1984)

3.4 Historie geografie a geografického myšlení

Vývoj geografického myšlení lze všeobecně charakterizovat rozdílností nejen proti vývoji v přírodních vědách, ale i proti vývoji ve vědách společenských. Při nezbytném zjednodušení je možné zdůrazňovat u postupu přírodovědného poznání jeho progresivní a kumulativní orientaci. Naopak u vývoje poznání společenského dominuje alternativnost přístupů a koncepcí a jejich paralelní vývoj. Pro vývoj geografického myšlení je pak charakteristické střídání alternativních koncepcí. Základem pro toto střídání je především polarita idiografického a nomotetického pojetí geografie. Idiografické koncepty vycházejí z myšlenek, které kladou důraz na individuální případy a které nemusí být vždy nutně zobecněné (idiografické způsoby zkoumání se uplatňují například ve filosofii). V geografickém zkoumání dlouho idiografické koncepty převládaly. Nomotetické koncepty jsou založeny na exaktních přístupech, tedy na pevných datech a jednoznačných operacích. Nosným základem jsou pro

ně definované hypotézy, které jsou v procesu poznávání dokazovány, stávají se zákonitostmi, tedy obecně platnými pravdami (nomotetické způsoby zkoumání se uplatňují například v matematice). Nomotetický přístup se v geografii rozšířil spolu s pozitivistickým pojetím v 60. letech 20. století.

Geografie byla významným oborem poznávání reality už ve starověku. Jejím podstatným úkolem byl popis zemského povrchu a vysvětlování různých jevů, které člověk ve svém okolí, v přírodním prostředí i ve společnosti pozoroval. V prehistorických dobách bylo potřeba řešit mnoho prostorových aspektů, například lovecké obyvatelstvo potřebovalo vědět, kudy táhnou lovná zvířata, kde dochází k záplavám apod., a tak se naučili načrtnout mapu území. Jeden z takových archeologických nálezů, dokládající geografické myšlení už v období paleolitu (před 25 000 lety) byl objeven na tábořišti lovců mamutů u Pavlova na jižní Moravě. Jednalo se o rytinu na hrotu mamutího klu, nalezenou roku 1962 (Konečný a kol. 2005). Zachovaly se také jeskynní mapy zobrazující různá území. Vládci a obchodníci ve starověkých říších v Egyptě, Číně nebo Indii také využívali geografických poznatků i kartografických dovedností. Geografické znalosti se uplatňovaly při zakládání sídel a hradišť formou vyhodnocení různých lokalizačních faktorů. Také při vzniku zemědělství, při různých formách zemědělské výroby, při obchodních cestách kupců i při vojenských taženích byly získané geografické poznatky důležité.

Podrobně můžeme analyzovat geografické myšlení ve starověkém Řecku, neboť se dochovalo množství písemných památek. V Řecku byly sestavovány geografické popisy moří a pobřeží pro obchodní plavby po Středozezemním moři. Tyto popisy se nazývaly „Periodos“ a „Periegesis“ (popis pevniny). Většinou šlo o výčet geografických skutečností, bez hledání provázaností a bez vysvětlování. Autorem těchto popisů byl především Hekataios. V klasickém řeckém období byl nejvýznamnějším představitelem geografie Hérodotos. Spojoval geografii, historii a další obory a věnoval se popisné regionální geografii zemí tehdy známého světa. Jeho práce byly často výčtem geografických prvků (řek, ostrovů, měst, ...), některé geografické jevy a specifika se pokoušel zdůvodnit (zvláštnosti klimatu, vegetace, zemědělství nebo vlastnosti národů). Některé jeho představy a zdůvodnění byly chybné, protože vycházely z tehdy přijímaných názorů a náboženství. V pozdním řeckém období se geografii zabýval další velký učenec té doby – Aristoteles. Věnoval se mnoha oborům, byl polyhistorem a do jeho geografických myšlenek patří například zdůvodnění a popis koloběhu vody na Zemi, větrného proudění a jeho příčiny, vývoje a rozmístění bioty na Zemi. Další

geografové tohoto období zpracovávali poznatky získané při výbojích Alexandra Makedonského do Indie, Persie, střední Asie i západní Evropy.

Termín „geografie“ se pak poprvé objevuje u Eratosthena v jeho díle „Geografika“. Zde jsou popisována jednotlivá území do té doby poznané části světa podle jednotlivých geografických složek. Eratosthenes se snažil také řadu geografických jevů vysvětlit a zdůvodnit. Například vyslovil domněnku, že Země je kulatá a pokusil se také změřit její obvod. Dále se zabýval různými fyzicko-geografickými otázkami - zemětřesením, vulkanismem, slapovými jevy, a také matematickým zeměpisem.

Mezi významné antické geografy patří Strabón. Byl představitelem stoické školy, která se programově nezabývala příčinami jevů. Strabón však ve svém rozsáhlém sedmnáctisvazkovém díle s názvem „Geografika“ některé geografické jevy vysvětluje. Toto dochované dílo je především popisem jednotlivých regionů Římského impéria a je určeno státníkům a vojevůdcům, aby římské území dobře poznali a mohli jej ovládat. Jedná se tedy o popisnou regionální geografii. Geografické poznatky tvořil a zpracovával také významný kartograf Římského impéria - Klaudios Ptolemaios. K místopisným pojmům přiřazoval geografické souřadnice a následně vytvářel mapy. Některé souřadnice však vypočetl nesprávně, takže mapy nedávaly přesný obraz, byly hrubě zkesleny. Klaudios Ptolemaios rozlišoval „geografii“ (v dnešním pojetí obecnou geografii s kartografií) a „chorografii“ (popisnou regionální geografii v pojetí Strabóna). Jako první kvantifikoval některé geografické jevy a byl vzorem pro další geografy i v období středověku.

Antická civilizace byla po stěhování národů (v 5. století našeho letopočtu) rozvrácena a vědecký rozvoj geografie i dalších oborů se koncem starověku a počátkem středověku zbrzdil. Na některé dříve osvojené poznatky se zapomělo, především proto, že řada knihoven a knih byla zničena. První středověké státní útvary nedoceňovaly přínos vědy a techniky pro rozvoj společnosti. Jedině křesťanské kláštery uchovávaly některé dřívější poznatky ve svých knihovnách. Geografii rozvíjeli od 7. století našeho letopočtu Arabové, kteří v té době poznali rozsáhlá území severní, západní i východní Afriky, Indický oceán, dále Indii a Indonésii. Jejich geografické práce přinesly nové poznatky formou popisné regionální geografie. Mezi ranně středověké učence, kteří rozvíjeli geografii, patřil Kosmas Indikopleustés, křesťanský mnich, jež často cestoval, a proto měl geografické znalosti z cest po Indickém oceánu. Jeho dílo s názvem „Křesťanský místopis“ z roku 547 popisuje tehdy známý křesťanský svět a „jeho okolí“. Ale jako křesťanský mnich se snaží vyvrátit některé

geografické pohanské „bludy“, popíral například již dříve uvedený poznatek o kulatosti Země, který byl v rozporu s učením Bible. Geografické myšlení a shromažďování znalostí o zemích, o obchodních centrech, o mořských a říčních cestách bylo významné v celém středověku, ale k těmto poznatkům měla přístup jen úzká skupina vzdělanců a vládců. Nové poznatky byly především ve zprávách o podniknutých dalekých obchodních cestách, o křižáckých výpravách do Palestiny. Do Evropy se také dostávaly geografické informace zprostředkované Araby a Byzantinci, přinášeli je také Janované a Benátčané, kteří hodně cestovali. Tak Marco Polo z Janova uskutečnil dlouhou obchodní a poznávací cestu do Mongolska a Číny a své zážitky z této cesty zapsal do knihy populární i dnes, která má název „Milion“ (1228).

Významné geografické poznatky o Zemi přinesli i Vikingové. Tito obyvatelé Skandinávie postupně objevili Island, Grónsko a přistáli i na Labradoru (přelom tisíciletí). Poznali také východní Evropu (pluli po ruských řekách) i Středozeří. Pro středověké geografické poznání byly důležité především zápisy v kronikách a v různých textech (kroniky a zápisy irských, franských, byzantských a dalších mnichů, vyslanců a kupců), protože uváděly popisy krajin, národů a jejich kultur, zejména v prostoru na hranicích tehdy známého křesťanského světa.

Důležitým obdobím pro geografii bylo období renesance, kdy se pod vlivem objevných cest se velmi rozšířila oblast poznaného světa (byly poznány všechny obydlené kontinenty). Geografové, mořeplavci, vyslanci vládců, mniši, kteří šířili křesťanství, opět rozvíjeli regionální geografii popisem nově objevených území. Významný rozvoj znamenala kartografie a také planetární geografie s astronomií. Do vědeckého poznání se vrátily poznatky o kulatosti Země i o oběhu planet okolo Slunce. O znovupoznání a šíření těchto vědeckých poznatků z astronomie a planetární geografie se zasloužili Galileo Galilei, Giordano Bruno a Mikuláš Koperník („O obězích sfér nebezských“) a celá řada dalších astronomů. Jejich díla výrazně ovlivnila přírodovědné poznání té doby.

Do Evropy, především do Španělska a Portugalska se dostávaly zajímavé informace o Novém světě, o pobřeží Afriky, o Indii, Číně nebo Japonsku, ale většinou chybělo jejich systematické zpracování. Systematičtější přístup zavedli později Holanďané (a Vlámové), především vlivem rozvoje kartografie. Holanďané podnikli v období 1550-1650 mnoho cest do jihovýchodní a východní Asie, přebírali další poznatky od Portugalců a Španělů a tyto systematizovali.

K rozvoji kartografie přispěli především vlámové Gerhard Mercator, Abraham Ortelius a nizozemci - Jan Vermeer van Delft, Willem Blaeu. Gerhard Mercator vytvářel na základě

jednotlivých zápisů a mapových zákresů tehdejších mořeplavců relativně kvalitní mapy objevených kontinentů a moří, tyto vybavil bohatými doprovodnými ilustracemi. Chtěl také, aby se jeho mapy prakticky používaly, a proto je doplňoval návody, jak mapy číst a jak v mapách měřit. Položil tak základy námořní navigace a měření na mapách - kartometrie. Je autorem globu (1541) a v roce 1595 vyšlo jeho nejvýznamnější dílo „Atlas“ jako soubor map tehdy známého světa. Další z Vlámů – Abraham Ortelius – sestavil první atlas světa – „Theatrum orbis terrarum“ (1570). Dalším významným kartografem té doby byl Nizozemec Jan Vermeer van Delft, který také zpracoval bohatě ilustrovaná kartografická díla zobrazující tehdy známý svět. Jeho mapy jsou uměleckými díly, a tak se jako obrazy používají i dnes.

V období baroka geografické myšlení pozvedl Bernard Varen (Varenius - 1622-1650). Tento Němec narozený v Hamburku vydal pro rozvoj geografie velice důležité dílo - „Geographia generalis“ („Obecná, všeobecná geografie“). Kniha vyšla v roce 1650 v nakladatelství Elsevier v Nizozemí, autor se zde snažil stanovit obecné zásady geografie na širokém vědeckém základě. Práce je rozdělena do tří částí - všeobecná geografie, speciální geografie a srovnávací geografie. V první části se zabývá tvarem a rozměry Země, jejími pohyby a měřeními na Zemi. Druhá část se zabývá vlivem Slunce a hvězd na Zemi, změnami v délce dne nebo diferenciací v podnebných charakteristikách. Třetí část pojednává o rozdělení povrchu Země, o zeměpisné poloze a o tvorbě map. Po latinském vydání v Nizozemí, kniha vyšla v Anglii, kde inspirovala ve vědecké práci Isaaca Newtona. Toto dílo zobecnilo poznatky z dříve vykonaných námořních objevných cest, zapojilo je do teorie obecné fyzické geografie a stanovilo předmět a objekt studia geografie. Varenius kritizoval popisnou geografii, která v té době převládala. Sociogeografické struktury však do geografie ještě nezahrnoval, geografii považoval za čistě přírodní vědu. Využíval empirie a snažil se i kvantifikovat. Přesto se nevyhnul některým nesprávným názorům – domníval se například, že řeky jsou napájeny z podzemních rezervoárů a že úloha srážek a výparu je v koloběhu vody na souši velmi malá.

V této době se obecné uvažování o lidském směřování, o podstatě věcí, o struktuře reality - filosofické myšlení – začíná vymaňovat ze strnulých dogmat středověkého křesťanského učení, částečně navazuje na antickou filosofii a následně ovlivňuje teoretický rozvoj přírodovědných a humanitních oborů. Příkladem jsou René Descartes – filosof a matematik, nebo fyzik; Isaac Newton – matematik, fyzik, astronom, ale i další). Vedle filosofie, matematiky, fyziky nebo astronomie se začínají rozvíjet postupně i další přírodovědné obory – medicína, biologie, geologie, meteorologie a také technické aplikované vědy. Humanitní

obory se složitým předmětem studia a také komplexní geografie se příliš nerozvíjejí. Ve jmenovaných přírodovědných oborech bylo totiž relativně snadné kvantifikovat a strukturovat a následně vytvářet soustavy pravidel (zákony), jimiž se řídí zkoumané relativně méně složité a méně komplexní systémy. Od geografie se oddělují disciplíny, kde byl z výše uvedených důvodů snadnější rozvoj – meteorologie s klimatologií a kartografie.

V druhé polovině 17. století se v Evropě začínají formovat moderní státy. Praktická potřeba shromažďovat a analyzovat údaje za státy a různé jednotky těchto států popisující vlastnictví půdy, domovní fond, finanční toky (např. daně), přeshraniční obchod (cla), obyvatelstvo a strukturu obyvatelstva (např. z důvodů odvodů pro vojsko) vedla ke vzniku „popisné státovědy“, nazývané také „politická aritmetika“. Vytvářely se tabelární přehledy údajů za jednotlivé regiony i celý stát, které se následně využívaly k různým analytickým studiím. V polovině 17. století vytvořil Wiliam Petty základy politické ekonomie. Thomas Malthus pak vyslovil na začátku 19. století tezi, že obyvatelstvo roste řadou geometrickou (přírodní reprodukce), potravní a další zdroje jen řadou aritmetickou.

Od poloviny 18. století se v jednotlivých státech začínají zpracovávat podrobné mapy s jednotným obsahem, které jsou uspořádány v sekcích pokrývajících postupně celé území státu. S rozvojem geodézie se mapy postupně zlepšují (polohová, výšková a úhlová měření). Tvorba map byla iniciována především potřebami armády nebo potřebami zmapování vlastnictví půdy a stavebních objektů.

V období klasicismu pak končí éra vědců - polyhistorů (vědců, zabývajících se několika příbuznými obory a také filosofií). Vzhledem k nárůstu vědeckých poznatků a ke zvyšování složitosti bádání bylo nutné, aby se jednotliví odborníci specializovali (teprve mnohem později vznikala potřeba vytvářet týmy specializovaných odborníků). Jedni z posledních velkých polyhistorů se vztahem ke geografii byli například Michail Vasiljevič Lomonosov (filosof, fyzik, básník, ekonom, kartograf a geograf, který přispěl zejména do sociálně ekonomické tematické kartografie), Imanuel Kant (filosof, fyzik, geograf, historik přírody), Alexander von Humbolt (přírodovědec, cestovatel, biogeograf, klimatolog). Imanuel Kant měl na rozvoj geografického myšlení významný vliv, vytvořil chorologickou, tedy prostorovou koncepci geografie.

Ve většině přírodovědných oborů dochází v druhé polovině 18. století a v 19. století k velkému rozvoji a k prohlubování vědeckých poznatků, příkladem jsou fyzika, botanika,

geologie nebo medicína. Mezi vynikající přírodovědce, kteří využívali geografických poznatků k obohacení negeografických přírodních věd a následně ovlivnili fyzickou geografii, patřil také švédský botanik Carl von Linné (1709-1787), autor srovnávací systematické botaniky, nebo Charles R. Darwin (1809- 1882), tvůrce evoluční teorie o vývoji druhů přirozeným výběrem (1859). Darwinovy úvahy o přírodním výběru a „přežití nejschopnějších“ (survival of the fittest) na lidskou společnost měly vliv na pozdější rozvoj sociálního darwinismu v geografii.

Pro geografii byl významným německý přírodovědec Alexander von Humbolt, který jako první v roce 1817 sestavil na podkladě údajů přibližně z 60 evropských meteorologických stanic mapu izoterm. Údaje vyhodnocoval a dospěl například k pojmům oceánické a kontinentální klima Evropy, šířková a výšková zonalita klimatu, později i šířková a výšková zonalita bioty. K novým poznatkům mu napomohly i výpravy na jiné kontinenty, které uskutečnil. V roce 1799 podnikl svou první výpravu do Jižní Ameriky, další výpravy do Ameriky a do dalších oblastí světa následovaly a umožnily mu na základě metody komparace proniknout do zákonitostí klimatologie, fyto geografie, historie přírody a obecné fyzické geografie. Výsledky zkoumání publikoval například v několikasvazkovém díle „Kosmos“. I když byl především přírodovědcem, zahrnoval do svých úvah i člověka a společnost s jejich vlivy na přírodu. Alexander von Humbolt ještě nemohl dobře využít pozdějších poznatků z oblasti pedologie, zákonitostí vývoje bioty (Darwin), ani dokonalých fyzikálních měřících přístrojů, nicméně svým výzkumem předběhl dobu.

Posledním velkým polyhistorem a současně geografem své doby byl Johan Wolfgang Goethe. Vystudoval právo, ale intenzivně se věnoval literatuře a přírodovědě. Působil ve státní službě (Sasko) a zde se věnoval prakticky i teoreticky mineralogii, hornictví, lesnictví a celé přírodní sféře. Umělecké a rozumové vnímání se u něj propojovalo do jednoho celku. Ústředním pojmem byla pro něj krajina (landschaft).

Dalším významným geografem 19. století byl také Němec Carl Ritter. Podobně jako Humbolt přednášel na univerzitě v Berlíně, na rozdíl od Humbolta byl především kabinetním vědcem a přednášejícím (vedl také první katedru geografie). Carl Ritter je autorem mnoha prací, které je možné zařadit především do regionální geografie. V nich se snaží vysvětlit rozdílnosti mezi jednotlivými kulturními regiony, především na základě myšlenky geografického determinismu. Tento myšlenkový směr předpokládal, že přírodní prostředí krajiny má vliv na charakteristiku jejich obyvatel, na jejich vzhled, stavbu těla, na formu lebky, na barvu pleti,

temperament, jazyk i na duchovní vývoj. Evropa má podle Rittera „dokonalé prostorové přírodní tvary k časně realizaci své predeterminované planetární funkce“, její obyvatelstvo se proto „mohlo rozvíjet nejhumánnějším způsobem“ a Evropa se stala „výchovným domem Starého i Nového světa“. Přírodní determinismus byl v uvažování té doby zcela běžný, Ritter jej doplnil o božskou prozřetelnost. Část závěrů Ritterova geografického determinismu je přijatelná, ovšem Ritter podcenil schopnost člověka a kultur se postupně vyrovnat s různými typy vlivů a nedostatků. Podcenil také to, že vývoj jednotlivých územně ohraničených společností se může odehrávat v časově různě nastavených cyklech. Společnost, která je na vrcholu dnes, může v budoucnu přečerpat přírodní a sociální zdroje, může demograficky či geneticky oslabovat, mohou se v ní hluboce rozvinout sociálně patologické jevy. Na jiném místě pak může nastat vzestup společnosti jiné.

Třetím německým významným geografem v tomto období byl Friedrich Ratzel (1844 - 1904) Tento německý zoolog a geograf je znám jako zakladatel oboru antropogeografie (*Anthropogeographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte, 1882*). Napsal také knihu *Politische Geographie* (1897), která patří mezi první díla vědního oboru politická geografie. V roce 1901 publikoval článek s názvem *Lebensraum* („Životní prostor“) a tím vytvořil základy budoucí německé geopolitiky. Ratzel patřil mezi geografické deterministy, zastával geografický darwinismus, podle nějž je stát jako živý organismus (rodí se, vyvíjí se, stárne a umírá) a řídí se zákonem silnějšího. Za určující faktory mezinárodní politiky považoval velikost států a množství a kvalitu půdy. Svými díly výrazně ovlivnil Karla Haushofera (Němec) a Rudolfa Kjellena (Švéd), kteří dovedli na přelomu 19. a 20. století geopolitiku až k rasové geopolitice odůvodňující nadřazenost a potřebu rozpínavosti německého národa (resp. árijské germánské rasy) v Evropě a ve světě.

Německá geografická škola vládla světové geografii 18. a 19. století. Geografický determinismus byl první významnou koncepcí v moderním pojetí (v geografii dlouho převažoval popis), předpokládající principiální podmíněnost společnosti a její geografické organizace i vyspělosti přírodními podmínkami. Pozdější zaměření německé geografické školy směrem na geopolitiku vedlo však vědce do slepé uličky.

Geografický determinismus se rozvinul i anglo-americké geografii. Zástupcem byl například E. CH. Semple, v extrémní formě pak E. Huntington, který zdůrazňoval vliv podnebí na formování a rozvoj lidské společnosti.

Tato příliš rámcová a zároveň jednostranná redukce složitosti geografické reality byla na přelomu 19. a 20. století nahrazena koncepcí geografického posibilismu. Hlavním představitelem byl Paul Vidal de La Blanche, který považoval geografické prostředí je za rámeček pro rozvoj společnosti, hybnou silou jsou podle něj lidé obdařeni svobodnou vůlí a iniciativou a záleží jen na lidech, jak geografické prostředí využijí. Tato koncepce tedy zdůrazňovala aktivitu člověka a možnost alternativního jeho chování ve vztahu k přírodním podmínkám, zároveň ale nedokázala nalézt znatelný systém pravidelností odpovídajících povaze interakcí příroda – společnost. Výsledkem byla preference úlohy regionální syntézy, jakožto vyústění geografického studia. Výsledkem studia bylo stanovení zvláštností individuálních regionů. Pokračováním byly práce Hettnera (1927) a Hartshorna (1939, 1959), které měly výrazně idiografickou koncepci.

Francouzská geografická škola na přelomu 19. a 20. století pak výrazně ovlivnila formování geografie na české části Univerzity Karlovy v Praze.

Další kritickou reakcí na geografický determinismus byla kulturní geografie založená C. Sauerem (1889 – 1975). Kulturní geografie vznikla jako disciplína, která zkoumá interakci lidské kultury (jak materiální, tak nemateriální) ve vztahu k přírodnímu prostředí. Tento geografický směr se nazývá také Berkeley škola, protože Sauer právě na univerzitě v Berkeley své názory formuloval a jeho následovníci zde působili. Základním teoretickým dílem kulturní geografie je kniha *The Morphology of Landscape* (1925), ve které autor definuje kulturní krajinu jako prostorový odraz vývoje kultury v konkrétním místě. Jedná se tedy o druh projekce kultury na přírodní krajiny. Přirozená krajina je činností společnosti a kultury přetvářena v krajinu kulturní. Třemi podstatnými pilíři geografie jako vědy jsou podle Sauera (1941) historická geografie, fyzická geografie a antropologie. Sauer byl ovlivněn Ratzlovým ekologickým konceptem kultury, ale odmítal v té době převažující geografický determinismus. Známa je jeho teorie šíření zemědělství. Následovníci v Berkeley škole později zformovali kulturní ekologii. Typickými tématy kulturní geografie pak jsou vliv člověka na krajinu v historii, způsob kultivace krajiny, rozšiřování domestikace, v novější době pak kulturní identita, zejména marginalizovaných skupin - ženy, chudí, menšiny nebo etnická a územní identita. Kritici kulturní geografie upozorňují, že v tomto konceptu jsou zcela opomíjeny výrobní způsob a výrobní vztahy jako činitelé ovlivňující nejen krajinu, ale i samotnou kulturu.

V padesátých letech je věnována velká pozornost diskuzi idiografického či nomotetického způsobu poznávání reality. Jde o významnou součást historického intelektuálního dědictví geografie, ač dnes už se podle Sýkory (2008) jedná o otázku ne tak významnou. Naopak podle Hampla (2008) patří „diskuse idiografické nebo nomotetické geografie mezi klíčové otázky geografického poznání, které jsou dlouhodobě a opakovaně zdůrazňovány, avšak dosud nevyřešeny“ (Hampl 2008, s. 19). Impulzem pro diskuzi idiografické a nomotetické koncepce v geografii byly příspěvky Hartshorna (1939 a 1955) a Schaefera (1953) a výsledkem pak nástup geografie jako pozitivistické prostorové vědy (Holt-Jensen 1999). Dochází pak k zásadnímu obratu, v geografii se začíná prosazovat pozitivismus. Pozitivistický přístup prosazený v geografii v 60. letech klade zásadní důraz na studium fakt, pozorování jevů a na empirické zkušenosti. Z nich lze sestavit jediný opravdový obraz světa, neboť fakta a údaje o nich (data) tvoří nepochybný základ poznání. Cílem vědeckých metod je pak zevšeobecnování dat a údajů do teorií, které zobecňují empirická pozorování a zároveň vysvětlují zkoumané jevy. Jedná se tedy o induktivní postup využívající generalizaci. Z generalizovaných poznatků by pak podle pozitivistických předpokladů mělo být možné deduktivním přístupem odvodit poznatky platné i pro případy, které dosud nebyly empiricky ověřeny.

Pod vlivem pozitivismu a rozvoje moderní metodologie vědy na jedné straně a v důsledku zklamání ze stále převažující popisnosti geografie na straně druhé se prosazuje geografie jako čistě prostorová věda. Redukce obsahové složitosti geografických systémů na pouhé prostorové struktury vytvořila současně předpoklady pro kvantifikaci geografie (Bunge 1962, Haggett 1965, Harvey 1969 – In: Holt-Jensen 1999). V řadě případů je jednalo o pokračování starší školy lokalizačních teorií (Christaller 1933, Lösch 1940) a původních představ neoklasické ekonomie. V rámci pozitivistické geografie se začaly v geografických výzkumech více používat metody vícerozměrné statistiky – analýza hlavních komponent, faktorová analýza, diskriminační analýza apod. Geografii byly přejímány modely prostoru, zpracované v jiných vědních oborech, například gravitační model z fyziky. Výsledky v podobě zákonů prostorové organizace však tyto výzkumy většinou nepřinesly. Johnston, Sidaway (2004) uvádí pět oblastí rozvinutých v geografii jako prostorové vědě: teorie centrálních míst, teorie lokalizace průmyslu, teorie využití země, sociální diferenciací uvnitř měst a teorie prostorové interakce. Ve všech případech se tyto teorie vytvořily mimo geografii, většinou v rámci ekonomických oborů. Koncepce geografie jako prostorové vědy byla záhy

kritizována, neboť geografie se zabývala spíše o fyzický prostor a prostorovou geometrii, a důsledkem toho byla ztráta kvalitativního obsahu studovaného předmětu. Nejvíce byla kvantitativní geografii vytýkána absence lidských aktivit a myšlenek o společnosti.

Od 70. let dochází rozvoji více koncepcí geografického výzkumu, jsou charakterizované problémovou orientací, diverzifikací výzkumných směrů a výraznou sociologizací humánní geografie. Je to tedy do jisté míry návrat k idiografické koncepci. Spolu s přebíráním paradigmat sociálních věd dochází i k přebírání polarit strukturalistických a realistických přístupů na jedné straně a voluntaristických přístupů na druhé straně. Tyto koncepty jsou známy jako behaviorální geografie, humanistická geografie, radikální geografie, škola společenské relevance a další.

Behaviorální geografie se po roce 1970 prezentuje relativně samostatnou větví (disciplínou) geografie, která vznikla ze spolupráce se sociologií, sociální psychologií a psychologií. Zabývá se především projevy chování lidí v prostoru a vnímáním prostoru jednotlivci nebo skupinami lidí. Jako příklad řešených témat můžeme uvést „vnímání rizik v území“ (povodně, zemětřesení apod.), vytváření mentálních mapy (např. různé vnímání lokalit a regionů v území státu, regionu, krajiny). Behaviorální geografie tvoří jakýsi přechod mezi prostorovou vědou a humanistickou geografii (Pavlínek, in: Sýkora 1993). Modely v pozitivistické geografii zobrazovaly realitu, jak by vypadala za určitých okolností ekonomické racionality rozhodovacího procesu (Johnston, Sidaway 2004). Behaviorální geografie je založena na myšlence, že každý rozhodovací proces je ovlivněn subjektivními pocity a objektem jejího výzkumu se stává chování lidí.

Humanistická geografie představuje zase širší proud vzniklý jako reakce na absenci člověka v geometrických a kvantitativních hodnoceních prostoru v období pozitivistické geografie. Jejím zástupcem je Yi-Fu Tuan, který se snažil syntetizovat různé subjektivní a objektivní studie metodami různých humanitních oborů. Člověk se stává centrem geografického výzkumu. Důraz je kladen na rozvoj teorie geografie a na vazbu geografie na filosofii nebo teorii sociálních věd. „Humanistická geografie je spojována s tzv. filosofickou revolucí, zkoumá podobné otázky jako behaviorální geografie, ale s užitím odlišné metodologie“ (Pavlínek, in: Sýkora 1993, s. 15), zdůrazňuje osobní poznání formou dialogu místo pozorování. Pochopení považuje za důležitější cíl než generalizaci výsledků.

Koncepce školy společenské relevance vznikla pod vlivem liberálních a sociálně demokratických idejí a také ze snahy zapojit geografii rychle a aktivně do řešení společenských problémů jako jsou problémy hladu, vzdělání, náboženského, národnostního, politického a sociálního útlaku, feminismus, zdroje znečištění, vlivu kvality ovzduší a vod na zdraví, sociální problémy ve městech apod.

Podobný koncept měla radikální geografie, která šla ještě dále než předchozí škola. Vychází ze vzpoury mládeže v 60. a 70. letech v USA, z ideálů hippies, černošského hnutí, z nechuti válčit ve Vietnamu nebo z odporu ke studené válce. Heslem bylo tvrzení „Objektivní a apolitická věda neexistuje, věda vždy někomu slouží, je třeba, aby sloužila i jiným skupinám obyvatel“. Tématy se stala geografie chudoby, hladu, útlaku. Tato koncepce byla velice široce zastoupena na chudších univerzitách USA a ve Velké Británii, později přešli někteří zástupci na pozice marxismu a mají dodnes zejména na britských univerzitách významné pozice (marxistická geografie).

Marxistická geografie analyzuje geografické vztahy v rámci sociálně ekonomických systémů pomocí nástrojů z marxistické teorie. Má významnou roli při sledování sociálních procesů, které produkují sociální nerovnosti. Analyzuje způsoby, jak kapitalismus využívá a přetváří prostorové vztahy. Důležitým zástupcem tohoto směru je David Harvey, který se podílel na přerodu radikální geografie v geografii marxistickou. Přínosem užití marxismu v geografii bylo především nalezení možnosti analýzy ekonomických vztahů v kapitalistickém systému. To přispívá k pochopení a vysvětlení role prostoru a charakteru geografických procesů probíhajících v současném světě (v té době). „Harvey v 80. letech rozvinul teorii urbanizace a zapojil prostor do marxistické teorie“ (Pavlínek, in: Sýkora 1993, s. 17).

V osmdesátých letech se v geografii uplatnila také teorie strukturace. Jde o jednotnou teorii věd a disciplín s územním a sociálně ekonomickým aspektem (sociální geografie, regionální a prostorové ekonomie, sociologie a sociální vědy). Realita je velmi složitě strukturována, „region se stává místem střetnutí společenské struktury a lidského a přírodního činitele.“ Představitelem je britský sociolog Anthony Giddens. V rámci této koncepce se studují také časoprostorové vztahy jako difúze inovace v území a vývojové cykly.

Při uplatnění těchto různých koncepcí se stále výrazněji projevuje otázka vztahu fyzické a humánní geografie a možností integrálního geografického poznání, většinou je zdůrazňována dualita geografie. Širší proud koncepcí v geografii představuje také realismus, který vznikl

jako reakce na pozitivismus a neopozitivismus ve vědě i jako reakce na předchozí školy. Jestliže chceme vysvětlit, proč se věci chovají tak, jak se chovají, musíme pochopit jejich strukturu a vlastnosti, které jim dovolují produkovat nebo procházet určitými typy změn. Nelze provádět rozsáhlé abstrakce bez ověřování v realitě, nelze však také provádět jen empirický výzkum bez teorie.

3.5 Teoretické přístupy v současné geografii

V současné době jsou v geografii nejčastěji využívány tři koncepty, jak lze dojít k poznání reality: neopozitivismus, vědecký (resp. kritický) realismus a poststrukturalismus

Neopozitivismus, který lze také pojmenovat jako empirický instrumentalismus, se snaží o rekonstrukci skutečnosti pomocí empirické analýzy. K systematizaci empirických údajů a k vytváření nových poznatků se přistupuje pomocí zkušenostních výpovědí a předpovědí. Klíčové je, že neopozitivismus považuje ontologii, chápanou ve smyslu konceptů a teorií za nepoznatelnou. Jediné, o čem si můžeme být jisti, že existuje, nám dokumentují empirická pozorování. Tento důraz na pozorování je základem pro všechny vědecké poznatky. Různé mentální konstrukty (jako region, hranice) jsou jen nástroji, pomocí nichž poznáváme empirickou realitu. Hlavním nástrojem pro testování teorií jsou korelace. Ověření nebo zamítnutí hypotézy se provádí s použitím metod, založených na přísně stanoveném postupu a statistickém odvozování. Na kauzalitu přírodních i společenských jevů je pak nahlíženo jako na opakující se souběh jevů nebo událostí.

Kritický realismus představuje myšlenkový postup, při němž je možné identifikovat několik základních prvků, které jsou pro různé směry vědeckého výzkumu společné. Stoupenci realismu nechtěli konstruovat ideální koncepty, tj. to, co by mělo být, místo toho se zaměřili na reálné a přítomné charakteristiky. Jednotlivé závěry vyvozovali z reálné situace v určitém čase (historická dimenze). Tradiční postup studia empirických faktů je pro kritické realisty pouze prvním krokem na cestě k pochopení a vysvětlení hlubších příčin - struktur a mechanismů (Blažek, Uhlíř 2002). Vyhledávání geografických pravidelností má být cílem prvního kroku výzkumu - tzv. extenzivního výzkumu, který by měl na základě analýzy velkého množství sledovaných jevů formulovat hypotézu (například zjistit existenci vzájemného vztahu mezi dvěma jevy). Podstatným rozdílem proti pozitivismu je to, že pro kritické realisty představuje tento výzkum pouze první fázi, identifikaci potenciálních vztahů mezi jevy, nikoliv proces 'budování teorie'. V druhé fázi nastupuje vlastní výzkum, zaměřený na skupinu

sledovaných prvků s cílem nalézt příčinné vysvětlení a především rozlišit mezi nutnými a náhodnými vztahy jevů nebo prvků. Například vztah mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem znamená, že jeden bez druhého nemůže existovat. Jedná se tedy o nutný, jakýsi obecný vztah či pravidlo, které ovšem nelze přímo empiricky pozorovat, ale má přitom zásadní vliv na chování aktérů. Nahodilá část vztahu je například to, zda zaměstnanec dostává nízký či vysoký plat, zda je chráněn kolektivní smlouvou, či nikoliv atd. U těchto specifických věcí záleží na konkrétním mechanismu, jímž se projevuje strukturální vztah do specifické události, a který není možné objasnit pouze extenzivním výzkumem (Blažek, Uhlíř 2002). Charakter mechanismu je přitom dán, na rozdíl od strukturalismu, konkrétními, proměnlivými a většinou nahodilými podmínkami, které lze ovlivnit lidskou činností. Podstatné přitom je, že opakování nebo velká četnost výskytu určitého jevu nemusí znamenat ještě zákonitost, jak by nás k tomu mohly vést výsledky extenzivního empirického výzkumu.

Poststrukturalismus se uplatňuje v humánní geografii a pokouší se nabídnout alternativu, která by osvobodila člověka, ale přitom omezila riziko, že se snaha o osvobození stane novou ideologií a formou útlaku (Blažek, Uhlíř 2002). Za nezbytné se považuje stálé kritické hodnocení dosaženého stavu poznání, především tzv. „definitivních pravd“. Zásadní význam při geografickém výzkumu má analýza kulturních tradic, která by měla vést k odstraňování předsudků a k osvětlení nových pohledů na studované jevy. K tomu se používají různé nové techniky, například technika *dekonstrukce*, která má svůj původ v analýze literárních textů a jejíž snahou je rozebrat (dekonstruovat) tradiční postupy myšlení typické pro evropskou civilizaci (uvažování v podvojných logických kategoriích dobrý x špatný, bytí x nebytí, uvnitř x vně, přírodní x kulturní, rozvinutý x zaostalý) (Blažek, Uhlíř 2002). V poststrukturalistickém přístupu je kladen důraz na diskurzivní charakter sociálních procesů a naopak dochází k určité rezignaci na hledání odpovědí na praktické otázky, kterými se společnost musí tak či onak zabývat. Absolutní uplatnění tohoto přístupu by znamenalo například rezignaci na možnost najít odpovědi na otázky po příčinách hospodářských rozdílů mezi regiony.

4. Pojmy

Albertovská škola se nazýval směr rozvoje kvantitativních metod v geografii na pracovišti na Přírodovědecké fakultě UK v Praze na Albertově. Zakladatelem byl Jaromír Korčák a vůdčími osobnostmi Martin Hampl a Karel Kühnl.

Antropogeografický směr představoval na počátku 20. století výzkum vlivů historických, etnografických, sociologických, ekonomických a kulturních formující obyvatelstvo. Později

(od poloviny 20. století) se tento směr podílel také na studium dopadů vlivu člověka na krajinu.

Aplikovaná geografie představuje použití současných geografických znalostí a technik na řešení současných problémů ve společnosti.

Berkeleyská škola kulturní geografie se zabývá studiem kulturních odlišností jednotlivých regionů. Kulturu můžeme chápat jako způsob adaptace člověka na okolní prostředí. Člověk je činitelem, původní krajina médiem a kulturní krajina výsledkem. Tato škola zdůrazňuje rozvoj kultury v území na základě vlastních zdrojů a impulsů zvenčí. Uplatňuje se především v americké regionální geografii. Největší vliv na rozvoj této školy měl americký geograf Carl Ortwin Sauer (1889-1975), který navazoval na Friedricha Ratzela, Otto Schlütera, Eduarda Hahna a A.L. Kroebera. Sauer a jeho studenti kladli velký důraz na vztahy lidí k fyzickému prostředí.

Cykly vývoje krajiny - Cykly vývoje přírodní krajiny představují charakteristický sled uspořádání a podob přírodní krajiny. Geomorfologický cyklus vývoje krajiny vyjadřuje sled podob povrchu krajiny od jejího zásadního endogenního vytvoření, přes stadia uplatňování exogenních činitelů, po vytvoření zarovnaných (starých a „obroušených“) povrchů. Jiným cyklem vývoje krajiny je proměňování krajiny dané klimatickými změnami od jedné doby ledové k druhé. Cykly vývoje kulturní krajiny – kulturní krajina je dána stálými, opakovanými, nebo i nahodilými vlivy člověka, projevující se především ve vegetační skladbě. Postupné změny intenzity lidských vlivů se pak odrážejí v posloupnosti podob vegetačního pokryvu krajiny (krajina přírodní → krajina maloagrární → krajina intenzivního zemědělství velkých závodů → postagrární krajina lad → krajina sukcesního vývoje → přírodní krajina). Pokud je kulturní agrární krajina ponechána zcela volnému vývoji, nemění se klima, půda si zachovala svou kvalitu a je dostatek původního biotického materiálu, potom dojde k řetězci změn geobiocenóz (sukcesní vývoj geobiocenóz) směrem ke konečné přírodní geobiocenóze (klimax). Sukcese probíhá i tam, kde je vegetační kryt poškozen či zničen vlivem přírodních katastrof.

Darwinismus - deterministické vlivy přírodního prostředí, přirozený výběr a boj o existenci druhů posléze vedly jsou základem sociálního darwinismu, Malthusova aplikace zákona přirozeného výběru i na lidskou společnost.

Fyzickogeografická zonalita – přírodní krajina je uspořádána do zón v závislosti na zonaci klimatických podmínek. Směrem od rovníku k pólům ubývá průměrná roční teplota a zároveň se uplatňuje specifická cirkulace vzduchu vytvářející charakteristické rozložení srážek. Specifické šířkové klima ovlivňuje uspořádání vegetace (biomy – tundra, tajga, smíšené lesy, lesostep, step, poušť, savana, tropický deštný les), na ni navazující fauny, ale i uspořádání půd (půdní typy – tundrové půdy, podzoly, hnědé lesní půdy, černozemě, ...). Mluvíme o šířkové (horizontální) zonalitě v přírodní krajině. Vertikální zonalita přírodní krajiny (zonalita podle nadmořské výšky) je vyvolána především poklesem průměrné roční teploty směrem do vyšších nadmořských výšek za současného vzrůstu ročního úhrnu srážek. Současně se mění i tlak a množství pronikajícího záření, ale i síla větrného proudění. Tyto změny klimatických faktorů pak determinují uspořádání vegetace (vznik vegetační stupňovitosti), na ní navazující fauny, i uspořádání půd.

Geografické prostředí – pojem vyjadřující soubor všech geografických faktorů působících v dané lokalitě, regionu, státu.

Geografický determinismus je směr vědeckého výzkumu, vysvětlující jevy společenského života výlučně na základě přírodních podmínek a geografické polohy území. Tedy považuje přírodní složky geografické prostředí (podnebí, půdu, řeky) za určující činitele pro společenský vývoj. Jednotlivé myšlenky, zdůrazňující rozhodující význam přírodních podmínek v životě společnosti, se objevují již u antických autorů (Platon, Aristoteles). Jako vyhraněný směr se geografický determinismus zformoval v 18. století, jeho zakladatelem byl Montesquieu. Koncept geografického determinismu v 19. st. rozvíjeli zejména Le Play, Ritter, Ratzel, Reclus, Huntington a další.

Geografický posibilismus směr vědeckého výzkumu, postavený proti geografickému determinismu. Člověk je aktivní, může prostředí různě využívat, může ho měnit. Sám pak ve spolupráci s dalšími lidmi vytváří kulturu. Výsledkem geografického poznání je vytvoření geografické syntézy, zaměřené na stanovení zvláštností individuálních regionů.

Geografie teoretická definuje objekt i předmět studia geografie i základní pojmy, které vysvětlují přístupy ke geografickému myšlení. Dále se zabývá strukturou geografických disciplín, zařazením geografie do systému věd a analýzou vývoje geografie a jejího dalšího směřování. Pro teoretickou geografii jsou podstatné následující pojmy.

Horizontální nebo vertikální struktura (uspořádání) krajiny – vnímání krajiny jako struktury krajinných složek, nebo jako struktury územních jednotek krajiny (regionů, nebo typů krajiny).

Humanistická geografie se rozvinula jako reakce na kvantitativní geografii, do centru geografického výzkumu dává člověka v celé jeho komplexitě. Zástupcem je například americký geograf Yi-Fu Tuan (1930 -), který ve svých studiích, založených na metodách různých humanitních oborů, klade důraz především na lidskou tvořivost.

Krajina – je ústředním pojmem geografie. Je to územně ohraničená část krajinné sféry. Do určité míry ji lze dekomponovat do krajinných složek a prvků a vztahů mezi nimi, nebo do regionů a vztahů mezi nimi. Estetická (vnější) podoba krajiny = krajinný ráz.

Krajinná sféra (geografický obal Země) – je svrchní část Země, zahrnuje svrchní část litosféry, hydrosféru (zahrnuje vodu podzemní, povrchovou v tocích, nádržích a mořích a oceánech, také vodu v pevném skupenství = kryosféru), pedosféru, biosféru, atmosféru a antroposféru, včetně vazeb mezi sférami. Krajinná sféra je objektem studia geografie. Termín geobiosféra je podobný význam, většinou však nezahrnuje antroposféru.

Metageografie představuje oblast teoretických úvah a postavení geografie a jejích disciplín v systému věd.

Metodologie geografie se zabývá metodami, které využívá geografie při výzkumu, jejich tvorbou a aplikací. Je napojena na teorii či filosofii vědy a obecněji na epistemologii. Představuje také reflexi o vhodnosti či použitelnosti jednotlivých metod.

Objekt vědy je to, co vědní obor studuje, jaký materiální jev nebo jakou duchovní kategorii badatel zkoumá; část reálného světa, již se věda zabývá (Skokan 2003)

Objekt geografie je jednoznačně naše planeta Země. Zemí jako planetou se zabývá celá řada vědeckých disciplín, každá z nich má vymezenou určitou oblast poznatků o Zemi, jako objekt svého studia. V průběhu 20. století se objekt geografie zúžil z celé planety na její část. Jde o tu část planety, kterou obývá a kterou využívá lidská společnost – povrchová část naší

planety. Právě složitá geosféra při povrchu naší Země jako celek složený z navzájem souvisejících objektů a jevů je objektem geografie (Demek 1980, str. 7-12)

Paradigma je podle amerického teoretika vědy Thomase S. Kuhna komplex názorů a koncepcí, určujících v dané historické etapě volbu vědecké problematiky i způsob jejího řešení, pochází z řeckého slova vzor. Skokan, L. Úvod do teorie geografie I. Ústí nad Labem: PedF UJEP, 1998. str. 53)

Posibilismus - koncept prvně zmiňovaný francouzským historikem Lucien Febvre (1878 – 1956), který představoval opozici vůči environmentálnímu determinismu a zdůrazňoval, že lidé a mohou přírodní prostředí ovlivňovat a měnit. Hlavním představitelem v geografii byl Vidal de la Blache (1845 – 1918), který chápe region jako výsledek vzájemného působení fyzicko-geografických faktorů a socioekonomických jevů (Holt-Jensen 2009).

Pozitivismus - vychází z filosofie Augusta Comta (1798–1857), jejíž podstatnou zásadou je, že věda je založena jen na těch poznacích, které získáváme smyslovým vnímáním pozorovatelných jevů. Pozitivismus je v opozici vůči metafyzice a později se rozvinul v logický pozitivismus (Holt-Jensen 2009)

Případová studie (ang. *case study*) se zabývá detailním studium jednoho či malého počtu případů za účelem aplikace získaných poznatků pro obdobné situace (Hendl 1997).

Přírodní prostředí – soubor přírodních složek v krajině, nezahrnuje antropogenní faktory. Užívá se především na lokální až regionální úrovni.

Region je jeden ze základních pojmů geografie. Vychází z latinského pojmu regio, jde o území vymezené na základě společných znaků, o dynamický geografický (prostorový) systém, formující se na zemském povrchu – na bázi určitých skutečností, které jej odlišují od okolí. Těmito specifiky mohou být vlastnosti, vývoj, funkce nebo struktura. Z hlediska typů regionu rozeznáváme regiony homogenní, heterogenní, vztahové a funkční. Pojmy rajón, oblast, areál, územní obvod, ale i stát, kraj, okres a další jsou podmnožinami pojmu region.

Homogenní regiony jsou vymezeny homogenitou výskytu nějakého jevu, kombinace jevů. Jde o maximální homogenitu uvnitř regionu a o maximální odlišnost přes rozhraní mezi sousedními regiony. Příkladem může být region národnostní, kdy vyčleňujeme region jedné národnosti, region sousední druhé národnosti a eventuálně i region, kde jsou obě národnosti smíšené.

Heterogenní regiony jsou vymezeny určitým typem uspořádání jevů v regionu. Příkladem je biochora vymezená jako charakteristická mozaika biotopů.

Vztahové regiony (většinou nodální – vážící se vztahově na jádro regionu – nodus) jsou vymezeny integritou vazeb mezi geografickými objekty. Jde o maximální provázanost vazeb uvnitř regionu a o minimální přesah vazeb přes rozhraní regionu. Příkladem může být spádový region denní dojížděky do zaměstnání a za službami průmyslový výrobní komplex (například kamenouhelný v Ostravské pánvi), telefonní obvod, atp. Ve fyzické geografii lze jako příklad vztahového regionu uvést povodí. K regionům vztahovým řadíme obvykle i regiony administrativní (obec, okres, kraj, stát, sdružení států).

Funkční regiony jsou určeny plněním nějaké funkce (funkcí) v rámci nadřazeného regionu. Za jistých okolností se funkční typ regionu může překrývat s typem homogenním, heterogenním nebo vztahovým. (Kubeš, 2001. str. 30)

Synergie - (spolupráce, spolupůsobení) jsou komplementární aktivity dvou nebo více stran, které mohou vést k silné společné schopnosti, pokud se podaří zorganizovat vzájemně

prospěšnou spolupráci. Odráží vlastnosti složitěho systému, které se projevují v interakcích jeho podsystémů v dynamice sebezáchovy (existence) systému, při obnově funkční struktury a ve vývoji nových struktur ve smyslu adaptace na nové měnící se prostředí. Základním rysem synergie je samoregulací zabezpečený samopohyb, jehož projevem je tvorba kvalitativně nových struktur Samoregulativní mechanismus blokuje nežádoucí informace (poruchy) při tvorbě nových struktur a forem, které umožňují nepřetržitou funkčnost existující organizace a zabezpečující přechody do jiných vývojových stádií = evoluční vývoj. (Chalupa, Ivanička 1992)

Synergetika - jde o určitou řetězovou reakci tvořivostí, kdy jedna inovace vyvolává potřebu následné inovace a ta se stává stimulem další tak, že postupně dojde k restrukturalizaci a formování nové organizace. (Chalupa, Ivanička 1992)

Systémová teorie - zavedla do vědy představu nejen o systému, ale i o jeho organizaci, geografické objekty se studují jako množiny, složené z objektů a procesů, vztahujících se k různým formám pohybu hmoty. S obecnou teorií systémů je těsně spjata idea jednoty vědy: obecné kategorie myšlení, vznikající v různých oblastech vědy, jsou shodné; existuje strukturální shoda teoretických modelů, ať už se vytvářejí v kterýchkoli vědách. Zkoumají se vztahy mezi jednotlivými objekty ze všech stránek a cílem je dospět k určité syntéze. (Skokan 2003)

Systém - je množina prvků, které jsou ve vzájemných vztazích a tvoří určitý jednotný celek. Každý systém představuje prvek systému vyššího řádu (supersystém); složky libovolného systému obvykle představují systémy nižšího řádu (subsystémy)

Thünenův koncentrický model uspořádání zemědělství v zázemí města – směrem od města se v koncentrických zónách mění intenzita a zaměření zemědělství z důvodu měnících se dopravních nákladů a velikost spotřeby zemědělských produktů ve městě (v první zóně je zelinářství, dále mléčné hospodářství, lesní hospodářství, polní pěstování obilí, nakonec pastevectví, lesní výroba). V realitě se uplatňuje množství rušivých vlivů. V současnosti s rozvojem dopravy a specializace zemědělství stále slabší projev tohoto uspořádání zemědělství.

Teorie centrálních míst (central place theory) vznikla v Německu v 30. letech, byla vytvořena W. Christallerem. Teorie vysvětluje uspořádání obslužných sídel (centrálních míst) v hierarchizovaných šestiúhelných sítích. Různě významná obslužná místa jsou ve vrcholech šestiúhelníků různých hierarchických úrovní, poskytují určitý typ obsluhy a přináleží jim příslušný okolní spádový prostor. V této teorii se projevuje významná vazba ekonomické geografie a ekonomie, prostor je ukázán na podkladě ekonomické organizace.

Typů územních výrobních komplexů – postupným vývojem vzniká charakteristická skladba a propojení průmyslových i obslužných podniků různých odvětví v regionu. Černouhelný ÚVK – uhelné doly, elektrárny, tlakové plynárny, koksovny, hutě železa, ocelárny, válcovny, těžké strojírenství, doprovázeno specifickým chemickým průmyslem (struska, koksárenský plyn, dehet), hutnictvím barevných kovů (kovy oddělené od železné rudy) a doplněno textilním průmyslem (pracovní příležitosti pro ženy). Toto uspořádání bylo možné v minulosti nalézt s menšími obměnami ve všech významných oblastech těžby černého uhlí. Existují jiné cykly na bázi surovin, existuje specifické uspořádání odvětví v přístavech, v high-tech centrech (zde i služby pro výrobu, podniková výzkumná a vývojová pracoviště, výzkumné ústavy, vysoké školy technického a přírodovědného zaměření (Kubeš 2004)

Věda - má samostatný objekt a předmět studia; vlastní hypotézy a teorie, které objasňují hlavní vlastnosti a vztahy studovaných objektů; vlastní metody tzn. pravidla a přístupy k získávání nových údajů a znalostí (Skokan 2003)

Vědecká hypotéza - je začátkem poznávacího postupu; je to domněnka, předpoklad, v němž se na základě určitých faktů (objektivních faktorů, nepochybných postulátů) dochází k závěru o existenci, souvislostech nebo příčinách nějakého jevu, tento závěr není dosud plně prokázán, v procesu ověřování se hypotéza mění na vědeckou teorii. (Skokan 2003)

Vědecká teorie - je komplex názorů, představ a myšlenek zaměřených na vysvětlení jevu; nejrozvinutější forma vědeckého poznání, podávající systematický zobecněný obraz o zákonitostech a podstatných souvislostech té oblasti skutečnosti, která je jejím předmětem; je potvrzena experimenty, propočty, praxí (Skokan 2003)

Zipfovo pravidlo – pravidlo velikostního pořadí měst ve státě, regionu – n-té město by mělo mít 1/n počtu obyvatel největšího města. Bylo odvozeno empiricky. Vyjadřuje se graficky, odchylky se zdůvodňují specifickými vlivy (také historií vývoje sídelního systému).

5 Kontrolní otázky

1. Definujte základní metodologické znaky geografie
2. Objasněte objekt a předmět geografie
3. Vysvětlete geografická paradigmatata
4. Zařadte geografii do klasifikace věd
5. Provedte klasifikaci geografických věd
6. Provedte rozbor základních historických směrů geografického myšlení
7. Provedte rozbor základních geografických konceptů od 60. let 20. století do současnosti

6. Literatura

BAŠOVSKÝ, Oliver a LAUKO, Viliam. *Úvod do regionálnej geografie*. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1990. 118 s. ISBN 80-08-00278-6.

BLAŽEK, Jiří a UHLÍŘ, David. *Teorie regionálního rozvoje: nástin, kritika, klasifikace*. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2002. 211 s. ISBN 80-246-0384-5.

DEMEK, Jaromír. *Úvod do studia geografie*. Brno: ČSAV 1980. str. 7-12

FLOWERDEW, Robin, ed. a MARTIN, David, ed. *Methods in human geography : a guide for students doing research projects*. Harlow : Longman, 1997. ISBN 0-582-28973-4.

GARDAVSKÝ, Václav; HAMPL, Martin. *Základy teoretické geografie*. 1. vyd. Praha : SPN, 1984.

GREGORY, Derek, JOHNSTON, Ron, PRATT, Geraldine, WATTS, Michael and WHATMORE, Sarah (ed.). *The dictionary of human geography*. 5th ed. Malden: Blackwell Publishing, 2009. 1071 s. ISBN 978-1-4051-3288-6.

HAMPL, Martin. *Realita, společnost a geografická organizace : hledání integrálního řádu*. 1. vyd. Praha : DemoArt, 1998. ISBN 80-902154-7-5.

HAMPL, Martin. Nomotetická nebo idiografická geografie: alternativnost nebo komplementarita. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*. 2008, č. 50, 19 - 31.

HAMPL, Martin. Hierarchické organizace v realitě: pojetí, poznávací a praktický smysl studia. *Geografie* 2012, 117, č. 3, s. 253 – 265.

HARTSHORNE, Richard. *Perspective on the Nature of Geography*. Chicago: Rand McNally. 1959

HENDL, Jan. *Úvod do kvalitativního výzkumu*. Praha : Karolinum, 1997. 243 s. ISBN 80-7184-549-3.

HOLT-JENSEN, Arild. *Geography, history and concepts: a student's guide*. 3rd ed. London: Sage Publications, 1999. 228 s. ISBN 978-0-7619-6180-2.

HOLT-JENSEN, Arild. *Geography, history and concepts: a student's guide*. 4rd ed. London: Sage Publications, 2009. 264 s. ISBN 978-1-4129-4649-0.

CHALUPA, Petr a IVANIČKA, Koloman. *Synergetický vztah sociálněekonomických a populačních procesů v ČR*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1992. 168 s. Sborník prací pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně; Sv. 51. ISBN 80-210-0537-8.

JOHNSTON, R. J. A SIDAWAY, J. D. *Geography & geographers: Anglo-American human geography since 1945*. 6th ed. London: Hodder Arnold, 2004. xiv, 527 s. ISBN 0-340-80860-8.

KONEČNÝ, Milan. *Multimediální učebnice kartografie a geoinformatika: Multimediální učebnice* [online]. 1. vyd. Brno: Geografický ústav PŘF MU, 2005 [cit. 2014-02-01]. Dostupné z: <http://oldgeogr.muni.cz/ucebnice/kartografie/>

KUBEŠ, Jan. *Úvod do studia geografie II*. České Budějovice : Jihočeská univerzita, 2004.

KUHN, Thomas, S. *Štruktúra vedeckých revolúcií*. Bratislava : Pravda 1982. 288 s.

MATLOVIČ, René. Hybridná idiograficko-nomotetická povaha geografie a koncept miesta s dôrazom na humánnu geografiiu. *Geografický časopis*, 2007, 59, 3- 23.

SCHAEFER, Fred. Exceptionalism in geography: a methodological examination. *Annals of the Association of American Geographers*. 1953, Vol. 43. str. 226-249.

SKOKAN, Ladislav. *Úvod do teorie geografie. I*. 2. vyd. Ústí nad Labem : Univerzita J.E. Purkyně, 2003. 147 s. ISBN 80-7042-482-7.

SKOKAN, Ladislav. *Úvod do teorie geografie II*. Ústí nad Labem: PedF UJEP, 1999. 157 s. ISBN 80-7044-229-8.

SÝKORA, Luděk. (ed) *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*. Praha : Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. 1993.

SÝKORA, Luděk. The idiographic or nomothetic conceptions in geography: a pointless dispute about the nature and essence of understanding. *Geografický časopis*, 60, 2008, 3, 42 refs.

Teoretická geografie

doc. RNDr. Marie Novotná, CSc.

Vydavatel: Západočeská univerzita v Plzni, Univerzitní knihovna
 Oddělení vydavatelství a tiskových služeb
 Univerzitní 8, 306 14 Plzeň
 tel.: 377 631 951
 e-mail: vydavatel@vyd.zcu.cz

Vyšlo: prosinec 2014
Vydání: první

Nositelé
autorských práv: Marie Novotná
 Západočeská univerzita v Plzni

Tato publikace neprošla redakční ani jazykovou úpravou.